

NIEUWSBRIEF

Stichting

Bouwhistorie

Nederland

Nr. 44 • MEI 2008

BESTUURSLEDEN SBN

**drs. K.J. (Koo) Steehouwer
(tijdelijk voorzitter)**

tel.: 035-6021295

e-mail: rvboxel@wish.net

**drs. H.P. (Henk) Jansen
(secretaris)**

tel.: 030-2767706 • 06-13033264

tel.: 030-2868536 (werk)

e-mail: hpjansen@xs4all

e-mail: hp.jansen@utrecht.nl (werk)

**drs. F.A.C. (Frank) Haans
(penningmeester)**

tel.: 0486-420337

tel.: 024-3786742 (werk)

fax: 024-3792477 (werk)

e-mail: f.haans@

monumentenadviesbureau.nl

**C. (Connie) van den Broek
(administratie penningmeester)**

tel.: 0486-420337

tel.: 024-3786742 (werk)

fax: 024-3792477 (werk)

e-mail: c.vdbroek@

monumentenadviesbureau.nl

gironummer SBN: 273441 t.n.v.

'penningmeester SBN' te Nijmegen

drs. J.M.H. (Jean) Penders

tel.: 030-2318405

tel.: 030-2310743 (werk)

e-mail: j.penders@utrecht.nl

dr. ing. R. (Ronald) Stenvert

tel.: 030-2881597

e-mail: stenvert.utr@net.hcc.nl

drs. K. (Karel) Emmens

tel.: 0418-515228

e-mail: k.emmens@kpnplanet.nl

mw. drs. P. (Petra) Mesken

tel.: 036-5331236

e-mail: p.mesken@chello.nl

ADVISEURS

dr. ir. A.H. (Ad) van Drunen

tel.: 073-6136753

tel.: 073-6155489 (werk)

fax: 073-6143054

e-mail: addr@s-hertogenbosch.nl

prof. dr. ing. D.J. (Dirk) de Vries

tel.: 030-2314503 • 06-52004921

tel.: 030-6983238 (werk)

tel.: 071-5272754 (Univ. Leiden)

fax: 030-6916189 (werk)

e-mail: D.de.Vries@racm.nl (werk)

INHOUD

NUMMER 44 · APRIL 2008

1. Van de Redactie
2. Van het Bestuur
3. Bouwhistorische Platforms;
 4. 29 augustus 2007
 5. 17 oktober 2007
 6. 12 december 2007
 7. datums platforms 2008
 8. Inleiding in de bouwhistorie; een mijlpaal?
9. Certificering; naar een nieuwe richtlijn
10. Gehangen in de kap
11. Scheepshout hergebruikt als bouw materiaal
12. Verslag Tagung 2007
13. Middeleeuwse baksteenarchitectuur
14. Boekrecensies
15. Korstmossen en muurbloempjes
16. Redactie, kopij en donateurs

VAN DE REDACTIE

NIEUWSBRIEF KRIJGT ANDERE VORMGEVING

Zoals u ongetwijfeld al gemerkt heeft, zijn er enkele wijzigingen in de vormgeving van de Nieuwsbrief aangebracht. Wij hebben de lay-out en de drukkwaliteit voor u verbeterd. De redactie is van mening dat dit de duidelijkheid en het leesplezier alleen maar ten goede komt.

Wij hopen dat u de Nieuwsbrief in de toekomst met nog meer genoegen leest en van kopij blijft voorzien. Natuurlijk zijn suggesties en op- of aanmerkingen altijd van harte welkom.

JEROEN NIPIUS (grafische vormgeving)

WIJZIGINGEN IN DE SAMENSTELLING VAN HET BESTUUR

Deze rubriek in de nieuwsbrief begint dit keer met de wisselingen in het bestuur, want er valt heel wat te melden. Wim Weve heeft in de vorige nieuwsbrief al het nodige genoemd, maar na de laatste bestuursvergadering waren er opnieuw wijzigingen. Ad van Drunen maakt, op zijn verzoek, niet langer deel uit van het bestuur, maar zal evenals Dirk de Vries een rol gaan spelen als adviseur. In de praktijk zal dat deelname aan werkgroepen betekenen, zoals recent de werkgroep voor de certificering.

Voorzitter Jan van Niekerk vertrekt ook; hij heeft eerder aangekondigd dat hij deze functie niet langer zal vervullen, met als belangrijkste reden dat hij niet meer voor de (gemeentelijke) monumentenzorg werkzaam is. Het bestuur is op zoek naar een nieuwe voorzitter. Er is een profielschets gemaakt en er zijn al enkele namen genoemd. Wij hopen dat er op korte termijn een opvolger van Jan zal zijn. Koos Steehouwer is tot die tijd de waarnemend voorzitter.

Ook Wim Weve heeft inmiddels het bestuur verlaten, hij was jaren achtereen de secretaris van de SBN en regelmatig auteur van mededelingen in de nieuwsbrief. Zijn secretarisfunctie heb ik per 1 januari overgenomen. Mijn naam is Henk Jansen, ik ben beleidsadviseur voor monumenten/cultuurhistorie bij de gemeente Utrecht sinds 2002. Daarvoor was ik, vanaf 1991, actief in de monumentenzorg voor de gemeenten Groningen, Tiel en Zwolle.

Met het vertrek van Wim wijzigt ook het postadres van de SBN. Correspondentie kan voortaan gestuurd worden naar mijn privé-adres:

Everard Foeckstraat 3, 3515 ED Utrecht. e-mail: hp.jansen@utrecht.nl

Van de vertrekkende bestuursleden zullen we uiteraard op de bekende, gepaste wijze afscheid nemen.

BOEK INLEIDING IN DE BOUWHISTORIE

Voor het op 4 september gepresenteerde boek *Inleiding in de bouwhistorie* is veel belangstelling. Het belooft een standaardwerk te worden, en het is inmiddels bij diverse onderwijsinstellingen, zoals de Hogeschool Utrecht, verplichte kost. De vele positieve reacties komen niet alleen uit Nederland, maar ook in Vlaanderen schijnt de uitgave al als schoolboek in gebruik te zijn en is het boek met name op symposia al flink verkocht.

In februari is een overeenkomst getekend door uitgever Matrijs, de redacteurs en onze voorzitter waarin afspraken zijn gemaakt met het oog op een eventuele - en inmiddels waarschijnlijke - herdruk.

CERTIFICERING

Wim is hier in het vorige nummer al uitgebreid op ingegaan. Het SBN-bestuur heeft in 2007 een werkgroep gevormd die zich met name heeft beziggehouden met twee onderdelen. In de eerste plaats de rol van bouwhistorie in het proces van restauratie of verbouw van een monument. Dat proces loopt van het eerste contact met de eigenaar of architect, via de verlening van een monumentenvergunning tot en met de uitvoering en de stappen daarna.

In de tweede plaats betreft dat de bouwhistorische 'producten' in dat proces. Uitgangspunt daarbij zijn de richtlijnen van 2000. In het proces wordt een 'vinklijst' gehanteerd, die ook wel programma van onderzoeksplan genoemd wordt. Tevens is er een opzet gemaakt voor een rapportage model. De bedoeling is om discussie te voeren aan de hand van het door de werkgroep opgestelde stuk met de donateurs. Om die reden is het stuk van de werkgroep 'Certificering: naar een nieuwe richtlijn' opgenomen in de nieuwsbrief. Donateurs van de SBN worden uitgenodigd reacties te sturen (rechtstreeks) naar Ronald Stenvert. Ook met externe betrokkenen volgen gesprekken. Dat geldt met name voor de medewerkers van de RACM (gepland in april) en de Rijksgebouwendienst.

BELEIDSPLAN

In de laatste bestuursvergadering is gesproken over de wenselijkheid van een nieuw beleidsplan voor de SBN. Diverse ontwikkelingen zorgen voor de noodzaak van een door het bestuur vastgesteld beleid. Dat geldt voor de certificering-discussie, het onderwijs en de leerstoelen, maar ook de operatie Modernisering van de Monumentenzorg. De bouwhistorie is bij dat laatste niet betrokken. De SBN noch individuele bouwhistorici nemen deel aan een van de vijf gevormde (kleine) werkgroepen. We kunnen echter alsnog indirect meepraten door te participeren in een of meer klankbordgroepen, bijvoorbeeld voor de thema's van de werkgroepen 'ruimtelijke ordening/ cultuurlandschap' en 'kwaliteitszorg', maar ook 'instrumentarium'. Ronald Stenvert en ondergetekende komen op korte termijn met een opzet voor het beleidsplan.

DONATEURSDAG 2008

Wim Weve stelde voor om de donateursdag dit jaar in 'zijn' Delft te laten plaatsvinden. Dat vond het bestuur een prima voorstel. Inmiddels is de datum ook bekend: zaterdag 27 september 2008. Uiteraard volgt een uitnodiging met een programma, maar noteer vast de datum.

Twee weken daarvoor is het Open Monumentendag. Het thema van dit jaar is 'sporen'. Dat was voor Koos Steehouwer reden om namens de SBN contact op te nemen met de organiserende Stichting. Die bleek nog niet veel te voelen voor een gezamenlijke publicatie over bouwhistorie en andere initiatieven. "Archeologie en bouwhistorie kunnen een prominente rol spelen op de Open Monumentendag", zo valt wel te lezen op de site van de stichting. Koos zal verdere pogingen in het werk stellen om te voorkomen dat deze kans wordt gemist.

HENK JANSEN

29 AUGUSTUS 2007

HET SIEBOLDHUIS, GESCHIEDENIS VAN DE BOUW EN DE BEWONERS – *ARENDIE HERWIG-KEMPERS*

Tijdens de studie Kunstgeschiedenis, afstudeerrichting bouwhistorie (2002, bij Dirk de Vries), deed de spreker een stageonderzoek in het pand Rapenburg 19 in Leiden, onder auspiciën van een medewerker van het Bureau van de Rijksbouwmeester. Dit onderzoek vond plaats in 1999, tijdens een verbouwing, bedoeld om het pand enigszins op te knappen na een langdurige bewoning door het Kantongerecht. In het jaar 2000 werden de 400 jaar bestaande betrekkingen Nederland-Japan gevierd, en keizer Akihito van Japan had te kennen gegeven dat hij het huis waar Philipp Franz Von Siebold had gewoond, wilde bezoeken. Het gebied aan het Rapenburg waar het pand staat ligt in de stadsuitbreiding van 1389, tegenover de burchwal, die de stadskern in 1230 omringde. Het huis is samengesteld uit twee oorspronkelijke huizen aan de gracht: een dubbel dwarshuis, en daarnaast een diep huis. De eerste eigenaar in 1566 die beide panden bezat, was Paulus Buys, een belangrijk man in Leiden, o.a. curator aan de nieuw gestichte (1575) Universiteit. In 1602 heeft Jan Pietersz. Bast een ingekleurde kaart getekend van de bezittingen van de volgende eigenaar en bewoner sinds 1593, de Antwerpenaar Daniel van der Meulen. Deze bezat ook nummer 21, dat verhuurd werd. Op deze kaart zijn de diverse onderdelen van het bezit aangegeven. Van der Meulen had in 1596 een aanvraag ingediend om de rooilijn recht te mogen trekken van twee panden, waaruit geconcludeerd kan worden dat hij er één gevel voor wilde zetten. Er is een lijst van bouwmaterialen die besteld werden bij Luder van Bentheim. De architect van de gevel was waarschijnlijk Lieven de Key, ook uit Antwerpen. Hij stuurde een brief aan Van der Meulen waarin hij schrijft ontzet te zijn over de lekkage in de kelder. In een andere brief schrijft hij over moeilijkheden met het transport van bouwmaterialen. Van beide huizen zijn restanten teruggevonden: van het linker dubbele dwarshuis zijn op twee bouwlagen van het voorste dwarshuis moer- en kinderbalken aangetroffen, zelfs met spreidseel, en er is een restant van de vloer op de tweede

De voorgevel van het Sieboldhuis.
(foto A.H. Kempers)

verdieping, bestaand uit eikenhouten delen, gemiddeld 30 cm breed en 2,5 cm dik. Op deze vloer is een afdruk van een spantbeen gevonden, corresponderend met de moerbalken. Hieruit mag afgeleid worden dat het oorspronkelijke huis twee bouwlagen en een zolder had. Ook is er een voorste kelder met twee vlakke graatgewelven, waar tegen de muren rondom klampen gemetseld zijn (reparatie van de lekkage?). Van het diepe huis is in de achtergevel nog een gemetselde ontlastingsboog van een venster en daarbij behoren de verticale bouwnaad gevonden en een strijk balk (30 cm hoog), ingemetseld in de achtergevel.

De volgende eigenaar in 1634 was burgemeester Paets, een goede bekende van Arent van 's Gravesande (stadsbouwmeester sinds 1638). Paets liet een L-vormige vleugel aan de zij- en achterkant bouwen, waarbij alle losstaande bouwsels rond de binnenplaats verdwenen. Het geheel werd twee verdiepingen hoog, met een grenen kap (gehakte telmerken). De achtergevel vertoont qua stijl een sprekende gelijkenis met de Lakenhal: Ionische pilasters over twee verdiepingen, een fronton (met familiewapens in dit geval) en een schilddak. Het metselwerk van deze vleugel (kruisverband met klezoren als hoekoplossing) en de gehele kap uit die periode is nog aanwezig. Ook werd in die periode de keuken naar de achterste kelder onder het achterste dwarshuis verplaatst. Van deze keuken resteren nog een ingemetseld oventje met ijzeren deur, en een in bogen gemetseld plafond, een troggewelf. Van de grote hardstenen spoelbak staat de datum niet vast.

In 1752 liet de bewoner-eigenaar Johannes van Bergen van der Grijp het huis grondig verbouwen. Het voorste deel werd met een verdieping opgehoogd (nog te zien aan de houten stijlen, met sloffen op de vloer van de tweede verdieping gezet), en er kwam een middengang. Een horizontale daklijst bekroonde een middenrisaliet. Een (steunende) buitenmuur van een van de oorspronkelijke huizen moest worden verplaatst en dit maakte een poer in de kelder noodzakelijk. In het huis zijn nog veel decoraties aanwezig, op schouwen en deuren in de stijl uit die tijd, namelijk Lodewijk XV-stijl.

In 1780 werd een bijzonder stucplafond met palmetten, ranken en phoenixen door de toenmalige eigenaren, Johannes Meerman en zijn vrouw, besteld bij een Engelse decorateur, James Wyatt. Zij betaalden er een pittige prijs voor: alleen het ontwerp al was even duur als het schilderen van een hele kamer, inclusief bovendeurstukken, wandbehangsels en schoorsteenstukken...! In de zaal met dit stucplafond waren bijpassende deuren in neoclassicistische stijl.

Het huis dankt zijn huidige bestemming en naam aan de Duitse arts Philipp Franz Von Siebold, die van 1823 tot 1829 op het handelseiland Deshima in Japan verbleef, als factorijarts in dienst van de Nederlandse overheid. Hij had de regeringsopdracht zo veel mogelijk te weten te komen over de staatsinrichting, de cultuur, en de geografie van Japan. Dat laatste werd hem noodlottig. Vanwege het bezit van een kopie van een kaart van de kusten van Japan werd hij uit het land gezet. In Japan is zijn verdienste voor het land als degene die de Westerse geneeskunst introduceerde tot op vandaag de dag aan vele Japanners bekend en dit was ook de reden dat de Japanse keizer het huis wilde bezoeken. Niet alleen had Von Siebold 15 jaar in dit huis gewoond en gewerkt, van 1831 tot 1846, maar ook had hij er zijn enorme collectie etnografica en natuurhistorische voorwerpen

tentoongesteld, een unicum in die tijd. Beroemde bezoekers kwamen kijken. Restanten van drukproeven van de boeken die hij schreef in het huis zijn nog gevonden onder het behang in een van de kamers.

De Staat der Nederland kocht het huis in 1861, maar grote verbouwingen vonden niet meer plaats. Wel werden de kappen op het voorste dubbele dwarshuis vervangen door kappen met Philibert spanten, zoals die toegepast werden in de tweede helft van de 19de eeuw.

Na een eerste haastige verbouwing (ten bate van het bezoek van de keizer van Japan), waarbij heel veel werd gesloopt en in de container gegooid, vond er in 2001 een meer ingrijpende verbouwing plaats, die langdurig overleg met de (toen nog) Rijksdienst voor Monumentenzorg noodzakelijk maakte. Om in aanmerking voor een museumfunctie te komen moest er een lift komen, en de beste plaats was, volgens de architecte Moriko Kira, dwars door de 17de-eeuwse kap. Verder werd het stookgebouw dat een deel van de binnenplaats in beslag nam, afgebroken en de centrale verwarmingsketel naar de zolder verplaatst. Bij het slopen van een aantal nieuw geplaatste tussenmuren in de bodewoning op de eerste verdieping kwam aan het planken plafond een 17de-eeuwse beschildering tevoorschijn die in de huidige setting deels zichtbaar is gelaten. Ook een multipel geprofileerde plafondlijst uit dezelfde periode kwam in het zicht. De huidige bewoner, Stichting SieboldHuis, stelt in wisselende opstelling delen uit de Siebold collectie uit het Museum voor Volkenkunde en uit Naturalis, beiden in Leiden, ten toon. Voorts streeft de stichting naar het verbeteren van de contacten tussen Nederland en Japan, door middel van tentoonstellingen op kunstgebied, het uitnodigen van Japanse kunstenaars en het geven van lezingen. In het pand zit ook Galerie Hotei, die Japanse prenten en schilderijen verkoopt, evenals Japanse keramiek.

Het zou Von Siebold ongetwijfeld veel plezier hebben gedaan te weten dat delen van zijn collectie nog steeds in zijn Leidse huis tentoongesteld worden en dat het voortleeft onder zijn naam.

A.H.K. / E.S.

17 OKTOBER 2007

HOOIBERGEN – *SUZANNE JURGENS*

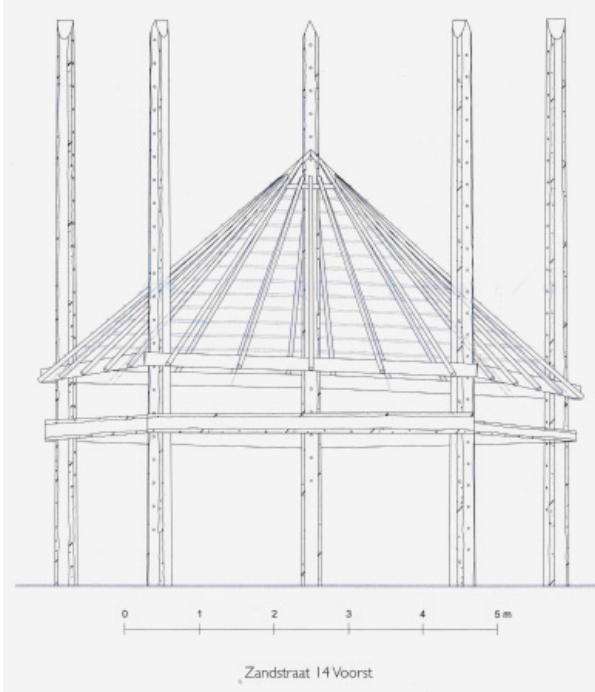
Suzanne Jurgens is historisch geograaf, afgestudeerd aan de Universiteit Utrecht op het onderwerp 'Hooibergen en vliedschuren in het Gelderse rivierengebied'. Thans is zij ondermeer wetenschappelijk coördinator en adviseur bij de in 2005 opgerichte Stichting tot Kennisbehoud Hooibergen Nederland. Haar onderzoek in Blaricum heeft zijn neerslag gehad in een speciale uitgave van de Historische Kring Blaricum, *Alles over Hooibergen, Compleet met Blaricumse situatie* (z. datum).

Hooibergen bestaan uit palen (roeden) en een beweegbaar dak en worden gebruikt voor de opslag van hooi, koren of stro. Zij komen verspreid over geheel

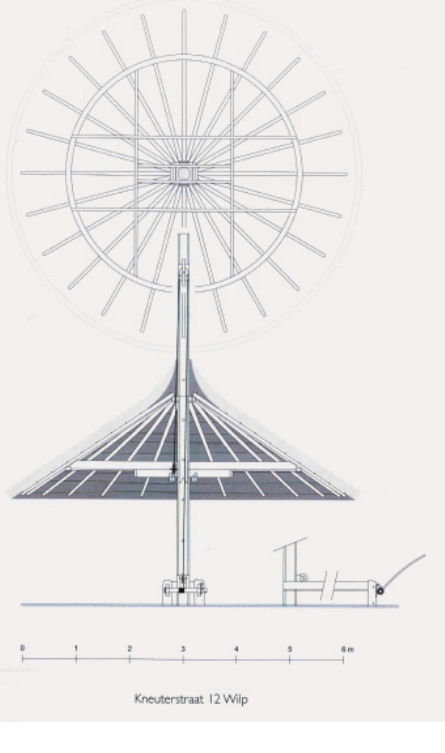
Europa voor. De diverse verschijningsvormen van hooibergen bepalen de benamingen en daarmee ook de typologie. De eenvoudige vorm bestaat uit twee tot zes roeden met een kap en wordt 'kapberg'. Indien er een tussen- of 'tasvloer' is aangebracht wordt gesproken van een 'steltenberg', wanneer de onderste ruimte met een schuurdeel voor de stalling van vee is uitgebouwd van een 'schuurberg'. Problematisch is dat de benamingen in diverse regio's verschillend worden toegepast. Voor de typologie speelt de constructie, de vorm en het materiaal dat wordt opgeslagen een rol. Het aantal roeden bepaalt de benaming, 'één'-, 'twee'- etc. tot 'zes'-roeders' of de opslagfunctie, 'hooiberg', 'wierberg' (zeewier). 'Vijzelberg' verwijst naar het instrument voor het heffen van de kap. Het aantal roeden bepaalt de vorm van de kap, met een kegel, tent-, zadel- of schilddak.

Hoewel de constructie thans vaak bestaat uit metalen of betonnen palen en een golfplaten dak werden hooibergen vanouds uit hout opgebouwd. De lengte van de veelal eikenhouten roeden kan variëren. De boomstammen zijn wel tot 10 meter lang en worden soms tot twee meter in de grond ingegraven. Om de ca. 30 cm zijn gaten in de roeden uitgeboord, waarin de pennen op de gewenste hoogte kunnen worden ingestoken waarop het kapframe komt de rusten. Een kap is samengesteld uit lanen en sporen. De 'lanen' zijn de grenenhouten balken die het onderste raamwerk van de kap vormen. Ze zijn met pen-en-gat-verbinding in elkaar gezet en veelal zijn in uitgehakte gaten ('slobgat') de sporen gestoken. Soms zijn de dennenhouten (of lariks) sporen over de lanen gelegd. Vaak zijn de sporen in het midden van de lan zwaarder uitgevoerd. Deze hoofd- of 'konings'-sporen worden twee aan twee in de top verbonden en ca. een meter onder de top verbonden met dwarsbalken, 'zwaarden' genoemd. Over deze zwaarden liggen vervolgens de overige sporen. De sporen komen in de top samen in de middenstijl of makelaar. Het dak wordt verder afgewerkt met wilgen-(of hazelaars-) twijgen en gedekt met riet of stro.

Lichtere kappen werden geheven met een boom en een ketting. Bij zwaardere kappen werd vaak gewerkt met een of meer 'bergwindes', een apparaat bestaande uit een houten of ijzeren spil en schroefdraad. Verder werd gebruik gemaakt

Vijfroedige gesloten steltenberg, Zandstraat 14 te Voorst. (tek. N. Jurgens, uit; S. Jurgens - *Hooibergen in de gemeente Voorst*, Voorst 2004)

Een “gesloten parapluutje”, Kneuterstraat 12 te Wilp. (tek. N. Jurgens, uit; S. Jurgens - *Hooibergen in de gemeente Voorst*, Voorst 2004)

van een lier, een hijsinstallatie met katrollen en staalkabel. Een ‘heef’ is een apparaat dat vanaf de grond werd bediend. Deze bestaat uit een houten constructie met een windas, waarmee doormiddel van een lange stok en een blok de kap werd opgevijseld of omlaag bewogen.

Suzanne gaat nog in op regionale verschillen en op diverse aspecten als hooigrijpers, hooiblazers en ontluuchtungs-/ventilatiesystemen. Er zijn een aantal firma’s bekend die hooibergen leverden, o.a. Smid uit Blaricum. Bijzonder is dat thans in de dorpskern van Blaricum nog 38 hooibergen bestaan. De spreekster toont een aantal objecten in Nederland, b.v. in Blaricum, Terwolde (1901), Rijswijk in de Betuwe (mogelijk 18de eeuw), Genemuiden, Amersfoort en Hasselt, verder in België, Duitsland, Engeland, Hongarije, Istrië, Italië en USA. Vele hooibergen zijn helaas verdwenen, maar gelukkig zijn de overgeblevenen vaak veilig gesteld omdat ze onderdeel zijn van een beschermd ensemble.

E.S.

HET HUIS MET DE KOGEL IN ALKMAAR – DIK DE ROON

Dik de Roon is werkzaam als gemeentelijk bouwhistoricus bij het Bureau Monumenten & Archeologie van de gemeente Amsterdam. Daarnaast heeft hij zijn eigen bouwhistorisch onderzoeksbureau waarmee hij in 2004 in het Huis met de Kogel reeds een vooronderzoek en verkenning verrichtte en in het voorjaar van 2007 hetzelfde pand en de aanliggende huizen (Appelsteeg 2, 4 en 6 te Alkmaar) onderzocht, in opdracht van de huidige eigenaar de woningcorporatie Van Alckmaer voor Wonen. Het gevelonderzoek werd, eveneens door Dik de Roon, uitgevoerd in opdracht van de afdeling Monumenten en Archeologie van de gemeente Alkmaar. De woningcorporatie zal het onderzoek gebruiken bij de ontwikkeling van plannen voor herbestemming van het drietal panden.

Het beroemde Huis met de Kogel maakt deel uit van een monumentaal drietal panden tussen het Fnidsen en de Zijdam in het noordwestelijke deel van het oude centrum. Het bouwhistorisch onderzoek bracht een aantal interessante bouwsporen aan het licht. Verschillende vragen, zoals o.a. die naar de werkelijke ouderdom van de huisconstructie en de gevel, konden worden beantwoord.

Appelsteeg 2, het Huis met de Kogel, bevat nog veel restanten van het zestiende-eeuwse houtskelet. De balklaag van de kelder ligt een kwartslag gedraaid ten

opzichte van de balken van de overige verdiepingen. Dit gaf extra stevigheid aan de basis van de gevelconstructie aan de waterkant. Het skelet is voornamelijk uitgevoerd in eikenhout en draagt de sporen van ingrepen uit de achttiende en negentiende eeuw. Zo bevatten de balklagen van alle verdiepingen twee trapravelingen die mogelijk gedurende een periode tegelijkertijd in gebruik waren. Verder werd in de negentiende eeuw de balklaag van de begane grond gewijzigd ten behoeve van een lichtkoof die aansloot op de gevel aan de Appelsteeg. Tussen de nummers 2 en 4 bevindt zich nog een (golvende) brandmuur die waarschijnlijk uit de bouwtijd stamt.

Ook het huis Appelsteeg 4 bevat restanten van een houtskelet, maar dit stamt uit de 17de eeuw. De verdiepingsindeling van dit huis komt niet, of niet meer, overeen met die van Appelsteeg 2. Op de vliering van dit huis bevindt zich nog een belangrijk deel van de voormalige zestiende-eeuwse kap. Het huis werd in de negentiende eeuw ingrijpend gewijzigd en kreeg een nieuwe voorgevel.

Appelsteeg 6 werd in de 19de eeuw zo grondig verbouwd dat de oorspronkelijke structuur nagenoeg geheel verdween.

Het huis met de Kogel dankt zijn naam aan de kogel, die in de 19de eeuw aan de gevel werd bevestigd ter herinnering aan het Spaanse beleg uit 1573, zoals het jaartal op de gevel aanduidt. Naar verluidt werd toen met het Spaanse kanonnenvuur vanuit het noorden van Alkmaar een kogel dwars door de houten gevel geschoten. Nog in hetzelfde jaar werd met de victorie over de bezetter de stad Alkmaar ontzet.

Het Huis met de Kogel geniet vooral bekendheid door de markante houten gevel aan het water van de Zijdam die boven de kelder met drie verdiepingen uitkraagt. Hoewel deze gevel al snel de aandacht trekt, is weinig bekend hoe bijzonder hij werkelijk is. Het bijzondere van deze gevel is de hoge leeftijd in vergelijking tot bijna alle andere houten gevels, die in Nederland bewaard zijn gebleven. Het eikenhouten gevelskelet is nog voor een aanzienlijk deel intact. Een deel van de oorspronkelijke vensterindeling tekent zich er nog in af. De top van het gevelskelet bestaat overwegend uit 19de-eeuws materiaal, aangevuld met enkele twintigste-eeuwse onderdelen. Ook de bakstenen zijgevel dateert voornamelijk uit de 19de eeuw.

Over de werkelijke leeftijd van het huis en die gevel, waarvan het beschot meermaals werd vervangen, liepen de meningen uiteen. In verscheidene Noord-Hollandse dorpjes worden veel houten gevels aangetroffen en voor de leek lijken ze allemaal wel enigszins op elkaar. Men ging er overwegend vanuit dat een dergelijke gevel twee of hooguit drie eeuwen oud zou kunnen zijn. Vaak werd de vergelijking met de overwegend 18de- en 19de-eeuwse houtbouw in verscheidene dorpen van de Zaanstreek gemaakt. Opvallend is echter het verschil in constructie. Bij het Huis met de Kogel zijn de uitkragingen met korte blokkeels uitgevoerd en afwijkend van de constructie bij de huizen in de Zaanstreek.

Ooit stonden in de Hollandse steden veel houten gevels, zoals die aan de Alkmaarse Zijdam, of vergelijk Begijnhof 34 en Zeedijk 1, beide in Amsterdam. De Hollanders kozen laat in de middeleeuwen al voor enkelvoudige balklagen die niet de mogelijkheid bieden om kinderbinten over de dekbalk in de gevelcon-

structie te laten steken. De typerende uitkragingen op korte blokkeels misten de hefboomwerking van de kinderbinten en waren volgens De Roon kwetsbaarder. Dit kan naast brandverordeningen en de veranderende ‘architectuurmode’ een reden zijn voor het feit dat zo extreem weinig van deze exemplaren de eeuwen hebben doorstaan.

Er waren geen gegevens over de bouwdatum van het huis bekend. De vroegste, beschikbare archiefvermeldingen gaan terug tot de jaren tachtig van de 16de eeuw. Om de ouderdom te achterhalen werd dendrochronologisch onderzoek verricht. In een laboratorium in Berlijn werden de monsters geanalyseerd en kon worden vastgesteld dat het huis rond 1557 werd gebouwd. Bovendien kon de herkomst van het hout worden achterhaald. Een deel van het eikenhout kwam uit West-Zweden; de gekromde stijlen van de kapconstructie kwamen uit Oost-Nederland/Duitsland. Die zeer vroege eikenhoutleveranties vanuit West-Zweden vormen een bijzonderheid op zichzelf. Lange tijd bestond het beeld dat eikenhout voor de Hollandse huizenbouw in de zestiende eeuw voornamelijk uit de oostelijke buurlanden afkomstig was. Maar ook door onderzoek van BMA in Amsterdam is aangetoond dat er steeds meer aanwijzingen zijn dat al vroeg houtleveranties uit West-Zweden afkomstig zijn.

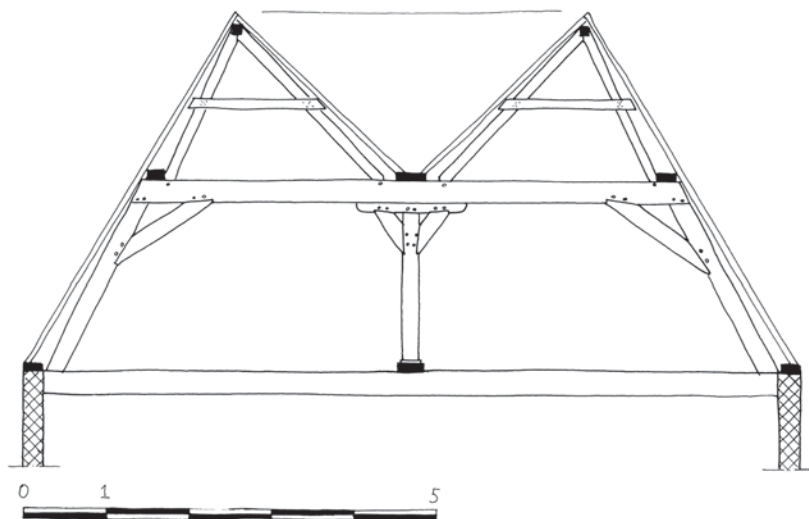
Ook het ontruimen van de kelders in de huizen heeft spectaculaire verrassingen opgeleverd. Ze bevatten onverwacht veel sporen van de vroege gebruiksgeschiedenis en verbouwingen. Zo werd een kleine markante stookplaats uit de 18de eeuw aangetroffen in de kelder van het Huis met de Kogel (Appelsteeg 2). De kelder van het belendende huis (Appelsteeg 4) leverde een nog grotere verrassing op. Onder een betonnen vloer kwam een waterkelder tevoorschijn, die op basis van opmeting van het metselwerk is te dateren in de 18de eeuw, behorend tot de bouwfase toen de stookplaats van nr. 2 werd opgetrokken. Dergelijke kelders werden aangelegd voor de opslag van schoon drinkwater dat vaak per schuit werd aangevoerd, omdat het grachtenwater voor consumptie te zeer vervuild was. De waterkelder verloor in de tweede helft van de 20ste eeuw het gemetselde gewelf bij de aanleg van de huidige betonvloer, maar is verder intact.

De onderlinge historische verwevenheid maakt de gelaagdheid van de bouwgeschiedenis van deze drie huizen extra interessant. De vraag of de drie huizen oorspronkelijk in één bouwfase tussen Fnidsen en Zijdam werden gebouwd, zoals de Vogelvluchtk kaart van C. Drebbel uit 1597 suggereert, kon echter niet eenduidig worden beantwoord.

D. DE ROON

17DE EN 18DE-EEUWSE KAPPEN IN LEIDEN – EDWIN ORSEL

In Leiden is de laatste jaren veel bouwhistorisch onderzoek gedaan. Daarbij zijn talrijke laat-middeleeuwse kappen (16de-begin 17de eeuw) aangetroffen. Opvallend was dat er in verhouding weinig 17de- en 18de-eeuwse kapconstructies voorkwamen. Dit is echter begrijpelijk omdat er in de latere periode in mindere mate geheel nieuwe huizen werden gebouwd. Wel werden oude panden bij

Dwarsdoorsnede van de kap van het pand Rapenburg 34 te Leiden, gedateerd 1645.
(tekening E.D. Orsel)

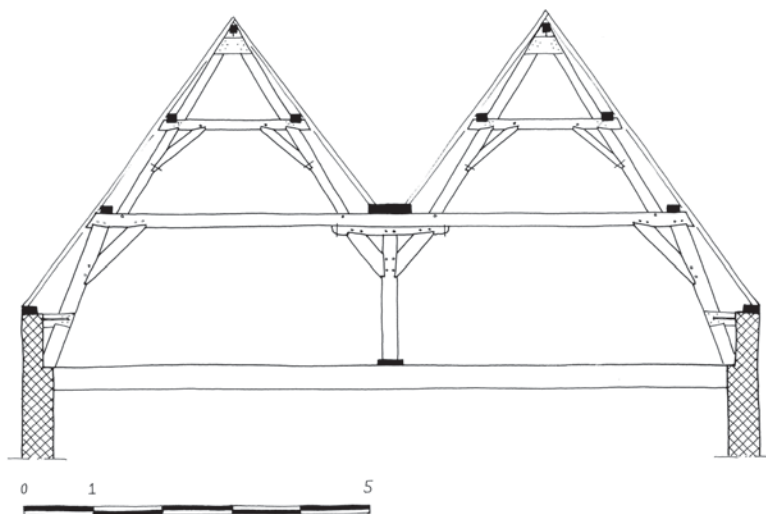
elkaar getrokken. Traditioneel waren het huizen met topgevels en zadeldaken (zie Steenschuur 11, 13). De gecombineerde panden werden inwendig gemoderniseerd en kregen brede, hoge lijstgevels volgens de door de vernieuwende architecten in de loop van de 17de eeuw geïntroduceerde stijl van het Hollandse classicisme. Daarbij konden veelal de oude kapconstructies worden gehandhaafd en/of aangepast.

Een belangrijke rol voor de verdere ontwikkelingen in Leiden speelde de stadsfabriek Arent van 's-Gravensande (ca. 1610-1662) die als meestertimmerman betrokken was geweest bij de nieuwe stadhoudelijke paleizen Honselaardijk en Ter Nieuwburg van stadhouder Frederik Hendrik. Van 's-Gravensande was als ontwerper, tekenaar en opzichter zeker beïnvloed door de classicistische architectuur van b.v. Jacob van Campen. De eerste ontwerpen voor de stad Leiden van Van 's-Gravensande waren de Marekerk en de Lakenhal (beide 1639-'40). Hij werkte ook voor particulieren en realiseerde panden zoals Haven 42 met een traditioneel hoog opgaand dak en schilden, en diverse huizen met omgaande schilddaken met zakgoten (Rapenburg 38, 1640; Rapenburg 34, 36, 38, 1645; Haven 36-38, 1645).

Bij een gevel gecomponeerd volgens de klassieke orde-architectuur à la Palladio (1570) en Scamozzi (1615) was een hoog opgaand dak ongewenst en zo werden aanvankelijk de zadeldaken aan de voor- en achterkant gewijzigd en voorzien van een schild of wolfseind. Later werd een lage dakvorm ontwikkeld door de introductie van het omgaande schilddak met middenzakgoot. Hiervoor was echter een andere bouwkundige aanpak met nieuwe constructieschema's vereist. De dakhellingen zijn daarbij vrijwel gelijk gebleven aan die van de traditionele

kappen (ca. 55-60 graden). De nieuwe constructieopzet bestond uit een dekbalkspant met daarop twee driehoeksspanen of afgeschoorde nokstijlen met daartussen een middenzakgoot. Opmerkelijk is de keuze voor een ongelijke dakhelling, waarbij de binnendakvlakken minder steil werden uitgevoerd. De uitvoering van de, voornamelijk in grenenhout gefabriceerde, kapconstructie is daarentegen nog geheel traditioneel met details als pen-en-gatverbindingen en flieringen. In de kappen uit de eerste helft van de 17de eeuw komen zelfs nog ouderwetse eikenhouten krommers voor (Haven 36-38, 42). Bij de middenzakgoot is als gevolg van de grote overspanning vaak een middenondersteuning toegepast, meest van (afgeschoorde) stijlen.

In de latere 17de eeuw zien we hetzelfde beeld. Leerling en opvolger van Van

Dwarsdoorsnede van Hooglandsekerkgracht 11-21 te Leiden. (tekening E.D. Orsel)

s'Gravensande was stadsmeestertimmerman en in 1662 stadsarchitect Willem van der Helm (ca. 1629-1675) die in 1654 de Bibliotheek Tysiana (Rapenburg 25) naar ontwerp Van s'Gravensande bouwde. Voorts bouwde hij o.a. de Vierschaar met Schepenkamer als uitbreiding van het Gravensteen (Pieterskerkhof 6, 1671-1672). Pieter Post (1608-1669) was verantwoordelijk voor het ontwerp van de Waag (Aalmarkt 21, 1657-1659). Jacob Roman (1640-1716), stadsarchitect van Leiden in 1681-'89, bouwde Oude Vest 159 (1689, poortgebouw hofje Meermansburg). Ook in de 18de eeuw met architectuurstromingen als barok, rococo en empire werd gewerkt met de constructie van het lage dak met de omgaande dakschilden en middenzakgoot. De hoofdopzet van de kap van het Weeshuis Hooglandse Kerkgracht 11-21 uit 1774 vertoont veel overeenkomsten met de meer dan honderd jaar oudere kap van Rapenburg 34 (en 36) uit 1645.

Ook de andere voorbeelden passen in de hoofdopzet van dekbalkspanten met daarop twee driehoeksspanten of afgeschoorde nokstijlen. Zo heeft de kap van Oude Vest 159 van architect Roman, ook dekbalkspanten met daarop twee nokgordingen, gedragen door stijlen. Van alle voorbeelden heeft alleen deze kap een hangwerkconstructie. Bij de overige kappen is of de onderste trekbalk zelf voldoende zwaar om de ruimte te overspannen, of deze balk wordt ondersteund door dragende binnenmuren of een onderslagconstructie.

De conclusie is dat de hoofdvorm en de constructie van de 18de-eeuwse kappen met zakgoot terug gaan op de ontwikkeling van deze kapvorm in de tweede kwart van de 17de eeuw. Er zijn wel kleine verschillen in bouwkundige details, zoals de keuze voor een spantbalk of nokgordingstijl, dit doet echter niets af aan de hoofdopzet.

Het omgaande schilddak met middenzakgoot heeft het grote nadeel dat de afvoer van het regenwater problematisch kan zijn. De middenzakgoot is daarom voorzien van een zogenaamde Keulse goot, die het regenwater via de zolder naar een buitendakvlak of goot afvoert.

Tenslotte noemt de spreker nog de toepassing van een lage dwarskap, een zogenoemde 'leugenaar'. De constructie is in feite een aanpassing van de kap aan een bestaand diep pand, naar aanleiding van het nieuw optrekken of verhogen van de gevel. Voorbeelden zijn: Nieuwe Rijn 10 (bestaand 1461-dendro, gevel en dwarskap 1781), Breestraat 19 (gevel, dwarskap 1791) en Hooglandse Kerkgracht 3 (17de eeuw, gevel en dwarskap 18de eeuw). Dit laatstgenoemde huis lijkt door de gevelindeling vier bouwlagen te hebben, terwijl er in feite slechts twee bestaan.

E.D. ORSEL / E.S.

12 DECEMBER 2007

DE POORTTOREN VAN KASTEEL TONGELAAR – *TACO HERMANS*

In het kader van zijn onderzoek naar woontorens in Nederland presenteerde Taco Hermans de poorttoren van kasteel Tongelaar waar hij samen met Edwin Orsel onderzoek naar had verricht. De Tongelaar is gelegen in het oostelijke deel van Noord-Brabant in een gebied tussen Gassel, Beers en Mill en bestaat uit een terrein met een hoofdburcht en een voorburcht. Drie vleugels op de voorburcht vormen samen een drastisch gerestaureerde boerderij met aan de zuidwest zijde een oudere hoektoren, waarvan de vraag is of deze oorspronkelijk als donjon diende of zelfs als poortdonjon. Maar de vraag is of die überhaupt ooit hebben bestaan.

De hoektoren is het enige restant van het verder tussen 1789 en 1830 gesloopte kasteel. Een opgraving op de hoofdburcht onder leiding van J.G.N. Renaud bracht een rechthoekige plattegrond aan het licht van een woontoren met twee aanbouwen. Het bleek onwaarschijnlijk dat dit het oorspronkelijke kasteel betrof, waarvan de eerste vermelding uit 1282 dateerde toen het door Jan van Cuijk aan Floris V werd opgedragen. De opgegraven restanten behoren tot een jonger kas-

teel rond 1400 met latere aanbouwen. De op korte afstand daarvan gebouwde, en nog bestaande, poorttoren is dikker dan de opgegraven woontoren en bestaat uit een kelder, een doorgang en twee verdiepingen. De verdieping is voorzien van privaat en stookplaats en bereikbaar via de aangebouwde traptoren. De kelder diende als kazemat en heeft drie schietgaten voor haakbussen. In de toren bevinden zich mogelijk sporen van een mezekouw boven een nu dichtgezette doorgang. Zowel de verdieping als de tweede verdieping heeft een schouw. De traptoren, waarvan de bakstenen trap met houten treden belegd is, geeft toegang tot de weergang aan de zijkanten van de torenbekroning, Tevens bevindt zich daar aan de bovenzijde een (mogelijk later gemaakte) ruimte die als kluis gediend kan hebben. De nog originele kap kent gehakte en gezaagde telmerken. Een dubbel boogfries, die volgens Taco terminologisch beter met vlechtboogfries aangeduid kan worden, vormt de bovenste rand van de toren. De traceringen daarvan bestaan uit rood en zwart afwisselende koppen. Een vergelijkbaar fries bevindt zich ook aan de Drogenapstoren te Zutphen (1444-1446). Mede in dat licht zal de Brabantse poorttoren vermoedelijk begin vijftiende eeuw zijn gebouwd, ten tijde van de overgang van het kasteel van de heren Van Cuijk naar de heren Van Merwijck. De dikkere muren (baksteenformaat 27-28, 13-14, 6,5-7,5 cm, 10 lagen 81 cm) en de rijkere architectuur met natuursteenonderdelen, alsmede de stookplaatsen lijken erop te duiden dat het wel ging om een bewoonbare poorttoren, maar niet in strikte zin over een donjon (of poortdonjon).

R.S.

UTRECHTS DOCUMENTATIESYSTEEM – *JEAN PENDERS*

Bij wijze van kort intermezzo maakte Jean Penders staande de bijeenkomst verbinding met het internet en zijn www.documentatie.org om een demonstratie te kunnen geven van een nieuw onderdeel bestaande uit ruim honderdvijftig gedateerde sleutelstukken en consoles die als hulp voor de datering van andere sleutelstukken kunnen dienen.

R.S.

POLDERMOLEN / WATERMOLEN – *NICO JURGENS*

Als tweede spreker stelde Nico Jürgens een nieuw aspect van de immer intrigerende molenproblematiek aan de orde. Zijn onderwerp was de poldermolen (door Nico watermolen genoemd) gelegen aan een op de Linge uitkomende waterloop bij Wadenoijen tussen Tiel en Geldermalsen, die door de aanleg van de Betuwelijn minder vrij is komen te staan. Er zijn plannen zijn voor herplaatsing in een nabijgelegen natuurgebied. Alvorens hier nader op in te gaan, volgde eerst op zijn bekende grondige wijze, meer informatie over de molen zelf. Poldermolens in het rivierengebied zijn doorgaans wipmolens (zoals de beide molens in het nabij gelegen Hellow), maar in Wadenoijen gaat het om een grondzeiler die daar na de brand in de oude molen werd geplaatst in 1888. Het blijkt een van elders

afkomstige vijzelmolen te zijn die bij de herbouw tot een molen met scheprad werd omgevormd. Aan de rolring van de kap kon Nico elementen herkennen die karakteristiek zijn voor molens in de Castricummer polder in Noord-Holland. In de Zuidpolder te Assendelft was na brand in 1871 een nieuwe molen gebouwd. Deze werd, nadat de as was gebroken, toen naar Gelderland verkocht. Met deze tweedehands materialen werd de molen nieuw gebouwd. Deze kreeg, zoals gebruikelijk in het rivierengebied, een plaats naast de waterloop, terwijl in de waterloop zelf een sluis werd aangebracht. De plaats en rol van de hier gebouwde molen hangt sterkt samen met de afwatering van het rivierengebied. Vanaf het begin van de 19de eeuw zijn daar telkens verbeteringen aangebracht.

Door de plaatsing van een geluidsscherm in het kader van de aanleg van de Betuwelijn werd het biotoop van de molen aangetast en voldoet deze niet meer aan de biotooprichtlijn van de Stichting de Hollandse Molen. Daar ligt de kiem van het huidige probleem. De spreker stelde dat de rol van een poldermolen in het rivierengebied een andere is dan die van een molen in een willekeurige Hollandse veenpolder. En zelfs voor die veenpolders blijkt in ons dichtbevolkte land de biotooprichtlijn inmiddels onrealistisch te zijn geworden. De biotooprichtlijn was oorspronkelijk opgesteld om commercieel werkende windmolens voldoende wind te garanderen, maar de rol van de wind is inmiddels overal door andere energiebronnen overgenomen. Het zijn vaak vrijwillige molenaars die de molens draaiende houden en hun wens tot wind ligt aan de basis van het verplaatsingsverzoek. Mogelijk zou men echter ook met wat minder wind toekunnen. Ook zijn al eerder molens ingebouwd geraakt, zoals aan de snelweg A2 bij Breukelen. Wel vaker stelt zich de vraag bij molens of het primair gaat om de molen als instrument die moet kunnen draaien of dat het een cultuurhistorisch object met een relatie tot de plek betreft. Verplaatsing naar een natuurgebied zou bovendien juist onnatuurlijk zijn, omdat molens altijd hebben bijgedragen om dergelijke onbebouwde gebieden in cultuur te brengen.

R.S.

DATUMS PLATFORMS 2008;

16 april
11 juni (*plus kleurhistorisch platform*)
27 augustus
15 oktober
10 december

INLEIDING IN DE BOUWHISTORIE;

EEN MIJLPAAL?

Op dinsdag 4 september 2007 vond in de Utrechtse Pieterskerk de feestelijke presentatie plaats van het boek *Inleiding in de bouwhistorie* met de aanbieder van het eerste exemplaar aan de emeritus hoogleraar Restauratiekunde Koen Temminck Groll. De afronding van dit project was aanleiding tot een korte feestrede met een serieuze ondertoon, waarvan het onderstaande een bewerking en uitwerking is.

EEN LANGE SMALLE WEG

Wie kon er vooraf gedacht hebben dat de lengte van het wordingsproces van het voorliggende boek omgekeerd evenredig zou zijn aan de jonge geschiedenis van de bouwhistorie als discipline? Eén van de belangrijke punten uit het beleidsplan van de SBN voor de periode 1997-2000 luidde immers: 'het zo mogelijk in samenwerking met de RDMZ (en de ROB?) samenstellen van een boek over bouwhistorie in Nederland; deze publicatie zou bestemd moeten worden voor een breed publiek; tijdspad: middenlang tot lang'¹. Voortvarend werd het beleidsvoornemen opgepikt en op 1 juni 1997 kwam er een eerste opzet gereed voor wat in de loop der tijd een leerboek, lesboek, basisboek dan wel handboek en uiteindelijk inleiding ging heten. Geld voor het schrijven bleek een eerste reden voor vertraging. Ook raakte de opzet van het boek onderhevig aan permanente discussie en verandering en verdween de beoogde uitgever SDU al snel uit beeld. Naar aanleiding van een opnieuw aangepast tweede boekplan stelde de RDMZ eind 2000 een deel van het geldbedrag ter beschikking. Zo konden Karel Emmens, Koos Steehouwer en Ronald Stenvert een eerste deel gaan schrijven (de romptekst van het kennisdeel). De planning van voorjaar 2002 werd niet gehaald. Het vaardighedendeel ontbrak nog en de inmiddels geschreven teksten waren niet naar ieders genoegen. Toch kwam eind 2001 een aanvullende subsidie van de RDMZ los. Op 12 juli 2002 werd het diepste dal bereikt waarna de weg met een stappenplan en begeleidingscommissie langzaam bergopwaarts voerde. Ronald Glaudemans kwam in beeld voor het schrijven van het vaardighedendeel en vanaf 2004 ontpopte Jan van der Hoeve zich als stimulerend mediator. Een belangrijke impuls volgde toen Gabri van Tussenbroek er zich op 13 juni 2005 mee ging bemoeien. Dit had een nieuwe inhoudelijke herschikking tot gevolg. Samen met Ronald Glaudemans stortte hij zich op het vaardighedendeel en de andere Ronald pakte met hernieuwde energie het vaardighedendeel aan. Januari 2006 lag er een volledige tekst, waar Jan stukjes op aanvulde en knopen doorhakke op punten waarop door de andere auteurs geen overeenstemming bereikt kon worden. De door Gabri en Ronald Glaudemans verzorgde beeldredactie bleek

1 *Beleidsplan 1997-2000 van de Stichting Bouwhistorie Nederland, St/vH 13/1/97.*

uiteindelijk ook nog een hele klui. Zodoende werd de SBN-toogdag in Venlo van 9 oktober 2006 niet gehaald. Begin 2007 kon de definitieve tekst naar uitgeverij Matrijs waar uitgever Toine Maas zich in het bijzonder voor de fondsenwerving heeft ingezet en Annemiek te Stroete voor de technische realisatie zorgde. Nadat ook de laatste hobbeltjes en bobbeltsjes over afbeeldingen en auteursrechten waren genomen, volgde de productie van het boek. Aangezien het een gemeenschappelijk product betreft, is afgezien van een precieze vermelding van: wie van de zes auteurs heeft wat geschreven. Onder dankzegging aan uitgeverij Matrijs, de Stichting Bouwhistorie Nederland, meelezers en andere betrokkenen, de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschappen en Monumenten en andere subsidiegevers en sponsors, was 4 september 2007 de feestelijke dag. Bij het recente tekenen van het contract ten behoeve van een herdruk op 13 februari 2008 bleek deze al nakende, omdat inmiddels viervijfde van de oplage is verkocht; bewijs dat de lange wordingsgeschiedenis wordt gecompenseerd door het snelle succes van het boek.

EMANCIPATIEGOLVEN

Naar mijn mening wordt met het verschijnen van het boek een eerste emancipatiefase van de bouwhistorie afgesloten. Dit tastbare resultaat geeft zowel een breed overzicht als een solide basis. Gelezen kan worden hoe een gebouw onderzocht kan worden en hoe de gevonden gegevens in een ontwikkeling van materiaal en constructie passen. Daarmee is het een boek geworden vol praktische vaardigheden en kennis, of liever eigenlijk: vol aanwijzingen over hoe een bouwhistoricus te werk dient te gaan en welke kennis hij zich eigen moet maken. Want op grond van de gedrukte theoretische basis zal de bouwhistoricus in spé zich toch in de praktijk verder moeten scholen. Daar wordt de werkelijke bouwhistorische kennis opgedaan die door (archieff)gegevens onderbouwd dient te gaan worden, opdat er in een volgend geval in het veld weer beter gekeken kan gaan worden, etc. – kortom: de essentie van de voor bouwhistorisch onderzoek zo belangrijke deductieve empirische cyclus.

Een apart hoofdstuk over de methodologische grondslag van het vak ontbreekt evenwel nog. Ook mist er een hoofdstuk over de inbedding in het grotere cultuurhistorische veld met de betrokkenen bij de gebouwde omgeving (die inmiddels *stakeholders* heten), zoals archeologen, planologen, historisch geografen etc. Gebleken is dat de ontwikkeling van het vak nog niet zover voortgeschreden is dat de visies hierop echt uitgekristalliseerd zijn. In die zin is het boek te beschouwen als een tussenstap in de nog jonge bouwhistorische wetenschap die staat aan de vooravond van verdere methodologische verdieping. Dit is tevens het moment van de start van de tweede emancipatiegolf waarin onder meer protocollen, procesbeschrijving, aandachtsverbreding en kennisverdichting aan de orde zullen moeten komen. Idealiter zouden deze onderdelen een plaats dienen te krijgen in een bewerking van het boek, te plannen voor, zeg 2011, het 20-jarig bestaan van de SBN. Daar zou ook ruime aandacht bij moeten zijn voor methodologie en wetenschapsfilosofie, een mogelijke verbreding naar het hele Nederlandse taalgebied inclusief Vlaanderen (waarbij naast de hoofdlijnen meer

aandacht wordt ingeruimd voor regionale afwijkingen), alsmede voor het verschil tussen stad en land, met ruime aandacht voor dorps- en landelijke bouwkunst en boerderijen.

Maar is de bouwhistorie überhaupt eigenlijk wel een wetenschap, een toegepaste wetenschap, dan wel een hulpwetenschap, of geen van drieën? De bouwhistorie maakt gebruik van wetenschappelijke methoden - die ook in het boek beschreven zijn - maar is daarmee op zich zelf beschouwd nog geen wetenschap. Op dit moment wordt door bouwhistorici nog te weinig afstand van de dagelijkse praktijk genomen. Er is te weinig institutionele en maatschappelijke inbedding, en theorievorming en het wetenschappelijk kennisdomein kennen nog forse lacunes.

MATERIALITEIT BOPPE!

Bij bouwhistorie draait het om de materialiteit van het gebouw. Het gedegen onderzoeken van een gebouw zelf, voorafgaande aan een ingreep, zou zo vanzelfsprekend moeten zijn als het doen van een sondering voor een funderingsplan. Dat is het echter nog lang niet. De bijdrage van de bouwhistoricus is dat hij gewapend met zijn kennis goed naar de materie kan kijken en daardoor meer ziet. Deze getrainde vaardigheid ligt dicht tegen het kennerschap aan en wordt ondersteund door het aanleggen van nauwgezette documentatie, al dan niet in de vorm van tekeningen. Zo kan een bouwhistoricus bijvoorbeeld na ontleistering van een gevel aan de positie en structuur van de baksteen zien dat er zich tussen het opgaande metselwerk een afgehakte tandlijst bevond.

Kijken en kennis vormen een symbiose, maar die symbiose is sterk afhankelijk van het beschikbare kennisdomein. Dat is echter nog niet op elk terrein even

goed ontwikkeld. Terwijl we inmiddels relatief veel over middeleeuwse kappen weten, geldt dat nog niet zozeer voor 17de- en 18de-eeuwse kappen. Ook is over middeleeuwse baksteen meer bekend dan over gewapend beton. Wie er bijvoorbeeld op let, kan nog steeds de sporen van de naden van de dagelijkse betonstortingen in de kopgevels van radio Kootwijk zien van de bouw in 1918. Bij nadere beschouwing blijkt tevens dat alle vensters na de oorlog vervangen zijn door schokbetonkozijnen. Heeft de eerste

Afb. 1 - De werkplaats te Utrecht op 10 november 2006.

constatering vooral een academische waarde, de tweede is wel van wezenlijk

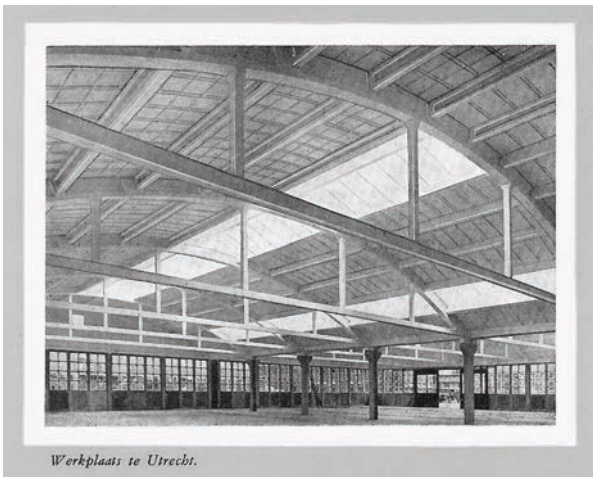
belang in een afweging over de authenticiteit bij de waardestelling van het gebouw.

De aandacht voor de materialiteit van de bouwhistoricus is derhalve van wezenlijk belang voor de cultuurhistorische waardebeoordeling. Dat geldt voor de middeleeuwen, voor de jongere bouwkunst maar evenzeer voor de wederopbouwperiode. Het is daarom onbegrijpelijk dat bij het onderzoek naar de wederopbouw wel een reeks categorale studies naar gebouwtypen zijn gemaakt, maar niet naar de ontwikkeling van de

bouwnijverheid en de bouwtechnieken in die tijd. Dit met alle desastreuze gevolgen van dien. Neem bijvoorbeeld de polynormwoningen. Van dit in 1948 ontwikkeld woningbouwsysteem met een staalconstructie als drager zijn in Eindhoven, Bunschoten en Amersfoort wijkes gebouwd die inmiddels alle vrijwel geruisloos in de stadsvernieuwing zijn gesneuveld. Het enige overgebleven exemplaar van deze innovatieve bouwwijze staat nu vooralsnog, herbouwd, op het terrein van de TU-Eindhoven². Ook is een belangrijk voorbeeld van een schokbetonconstructie met voorgespannen liggers uit 1948-1949 op het terrein van de Kromhoutkazerne te Utrecht (afb. 1 en 2) geheel ongedocumenteerd verdwenen³.

BELEIDSPAN GEVRAAGD

De gerichtheid op materialiteit heeft zowel voordelen als nadelen. Er spreekt namelijk een sterk positivistische geest uit. Meer documenteren leidt echter niet per definitie tot meer weten, en meer dendromonsters geven niet per definitie meer kennis. Ook zorgen meer gegevens in een databank niet altijd voor een bevredigend gevoel, want gegevens verzamelen vereist eerst een probleemstelling omdat anders slechts een digitale kaartenbak resulteert. De bouwhistorie staat naar mijn mening anno september 2007 op de overgang van 'beter meten' naar 'beter begrijpen' en dat zou moeten leiden tot meer reflectie op het vak van de bouwhistoricus zelf. Daarbij moeten we het stoffige technuutenimago afschudden van overwegend in truien gehulde ouder wordende nagelstaarders, die zich doorgaans in kappen bevinden en achter middeleeuwse muren verschansen

Afb. 2 - Folder over Bimsbeton van de N.V. Schokbeton Zeist uit circa 1950.

2 Bouwmeester, Henk, met Guus Timmermans & Jouke Post, *Woningen uit de fabriek: De woningen van Polynorm*, Eindhoven 2006.

3 Naar de drie rijksmonumenten op het terrein in het bezit van Defensie (een bomvrij wachthuis (1848-1850), een brug met doorlaatsluis (1861-1862) en een officiersshut (1875, 1935)) is in 2006 wel bouwhistorisch onderzoek gedaan.

en elkaar in platforms en op toogdagen ontmoeten (afb. 3).

Tijd dus voor een plan, een nieuw beleidsplan, want na het genoemde plan uit 1997-2000 is er geen nieuw gevolgd. En om lichtelijk mee te buigen met de modernere beleidsontwikkelingen zou dit, analoog aan de Modernisering Monumentenzorg (MoMo), het Actieplan MoBo (Modernisering Bouwhistorie) kunnen gaan heten⁴.

Mijns inziens zouden in een beleidplan drie dingen centraal dienen te staan: procesverbetering, kennisverdichting en aandachtsverbreding, oftewel: certificering, compendium en cultuurhistorie.

PROCESVERBETERING EN PROFESSIONALISERING

Over procesverbetering wil ik in dit verband kort zijn⁵. Herijking van de richtlijnen en evaluatie van de monumentenwet zijn van groot belang. De processen moeten realistisch zijn en geen doel op zich worden. Het is een onderwerp dat node discussie behoeft en dat geldt ook voor bruikbare bouwhistorische waardestellingen, waarbij bouwhistorici meer als volwaardige gesprekspartners mee zouden moeten gaan denken met de interventies van architecten.

Daarnaast dient gestreefd te worden naar een goede afstemming tussen 'de keten' en 'de kolom'. De keten staat voor de verschillende onderdelen van het restauratieproces waarin de juiste bouwhistorische producten op de juiste momenten zinvol moeten worden ingezet. Naast dat ketenproces dienen ook de daaruit voortgekomen relevante gegevens zich op een of andere manier te accumuleren en in 'opstijgende' zin aan de kolom van kennisvermeerdering bij te dragen, om de aldaar verzamelde nieuwe kennis ten goede te laten komen van toekomstig onderzoek. Die terugkoppeling van kennis is nu nog een zwakke stee in het proces dat door het strakke offerteregime veelal verbannen wordt tot de vrije tijd van de initiatiefnemer.

Kennisvermeerdering van de één moet tot kennisverbetering bij de ander leiden, en dat is één van de punten die bij het denken over certificering een rol zal gaan spelen en in dat verband kwaliteitsbewaking, kwaliteitsmanagement dan wel kennisverduurzaming heet. Meer 'bedrijfsmatige' professionalisering is bij bouwhistorici geen favoriet onderwerp, en lijkt bij bouwhistorici in gemeentelijke dienst (op het oog) minder relevant, maar is wel een onderwerp waarvan niet duurzaam weggekeken kan worden. Educatie (bijscholingspunten), bedrijfsprofielen (specialisatie), kwaliteitseisen (eindtermen aangevuld met ervaring) en functiebepaling (aspirant onderzoeker, senior onderzoeker/analist) zijn thema's die zich in het kader van de professionalisering aandienen.

LACUNES IN EEN BOUWHISTORISCHE DELTA

Een tweede belangrijke pijler van aandacht is kennisverdichting. Weten we wel wat we nog niet weten? Moeten we eigenlijk niet in kaart brengen wat we nog

4 Terzijde: waarom zit er geen bouwhistoricus in één van de werkgroepen van de MoMo en hoe gaat de bouwhistorie vermeld worden in de Erfgoedbalans 2008?

5 Elders in dit nummer staat hier een artikel over.

niet weten? Een brainstorm onder bouwhistorici zou gemakkelijk een lijst van onderwerpen op kunnen leveren als basis voor een verder plan van aanpak als kapstok voor een onderzoeksagenda. Of een dergelijke onderzoeksagenda ook werkelijk te realiseren valt is een volgend punt, maar geen punt dat op zich mag afleiden van het opstellen van een lijst van lacunes, het groeperen, vaststellen, dan wel thematiseren daarvan, en zelfs het prioriteren. De SBN zou daar een stimulerende rol in kunnen spelen door bijvoorbeeld een jaarlijkse prijs in te stellen voor een fundamenteel artikel over één van de op de lacunelijst staande onderwerpen. Het door Koos Steehouwer ooit geopperde thema van de halveringstijd van bouwhistorische massa is één van mijn favorieten; bouwmuren die veel minder veranderingsgevoelig zijn dan plafonds of betimmeringen, terwijl aanvullingen uit de meest recente verbouwingen ook vaak weer het snelst verdwenen zijn. Een dergelijke theorie over erosiegevoeligheid kan ook voor gebouwtypen gelden, met kerken en kastelen als robuust, scholen en raadhuisen als relatief stabiel en dienstwoningen en straatmeubilair als relatief vluchtig voorbeeld.

Meer pragmatisch is de ontwikkeling van een compendium voor bouwmaterialen. Bij de RACM wordt daar nu over gedacht. De klassieke drieslag van een compendium is: documentatie van het product, een fysiek monster en voorbeelden van gebruik in het veld. Op deze wijze ontstaat een referentiecollectie, wanneer ook gegevens bekend zijn over het eerste en laatste voorkomen van dit materiaal of deze constructie en daarmee een ijkpunt voor andere vondsten. Zowel voor de instandhouding als voor de kennisontwikkeling is een referentiecollectie van groot belang⁶. En dat geldt niet enkel voor de 'usual suspects' als baksteen en dakpannen, maar ook voor voorbeeldboeken met daarin zinken dakornamenten en afbeeldingen van tot voor kort totaal veronachtzaamde materialen als hardboardplaten. Ook een origineel hardboardplafond van Treetexplaten, zoals aangetroffen in een Rotterdams rijksmonument uit 1932 en voorzien van een bijbehorend metalen ventilatiegaatje, heeft inmiddels zijn waarde en kan onderwerp zijn van afweging tot behoud.

Wel moet gewaakt worden voor teveel nadruk op gegevens verzamelen ten koste van de analyse. Daarmee kom ik terug op de methodologische grondslag en de wetenschappelijkheid van de bouwhistorie. Tot het lacuneplan behoort ook mijn inziens een onderzoek naar het bouwhistorische methoderepertoire en naar de manieren van communiceren van de bouwhistorische resultaten.

AANDACHTSVERBREIDING EN ALLIANTIES

De derde pijler is de aandachtsverbreding. De bouwhistorie is te eenkennig, en bouwhistorici zijn veel te veel onder elkaar bezig. De kennis van de bouwhistoricus dient uitgedragen te worden en in groter verband geplaatst te worden. Waar veel bouwhistorici bouwhistorische rapporten willen leveren, willen veel opdrachtgevers echter cultuurhistorische rapporten ontvangen. Het plaatsen van de materialiteit van het gebouw in een cultuurhistorische context is daarmee

6 Nieuwhof, Annet & Guus Lange: *Op weg naar een Nationale Referentiecollectie Archeologie: Eindrapport Haalbaarheidsonderzoek NRC*, Amersfoort 2003.

Afb. 3 - Spinnenwebben in de bouwhistorie Uit: Yarrah, *Inkt*, Amsterdam 1983.

een actuele opgave voor de bouwhistoricus. Dit moet dan ook geschieden in de taal van de opdrachtgever met minimaal gebruik van het soms hemeltemgend idioom van de bouwhistoricus, waarin ‘gepende zijbeukjukkalkschoren’ of ‘geklonken kolommen van kwadrantijzer’ figureren.

Op naar een wetenschappelijker bouwhistorie is het devies. De focus zou niet alleen gericht moeten zijn op dode materialen, maar ook op vervlogen gedachten en aangehangen betekenissen. Een gebouw is meer dan een hoop stenen en houten balken en kozijnen; het belichaamt geschiedenis en omhult betekenissen. Denk aan het vreselijk woord ‘genus loci’ (de geschiedenis van de plek) en ‘de biografie van het landschap’. Het nieuwe blad *Vitruvius* is om verschillende redenen nog niet populair bij bouwhistorici, maar, net als uit het *Belvédère-nieuws*, spreekt er wel een verfrissend enthousiasme uit waar de bouwhistorie een voorbeeld aan kan nemen.

De bouwhistoricus dient zijn horizon te verbreden en strategische allianties aan te gaan. Helaas blijkt het gebouw als bron niet in het academisch onderzoeksprogramma te passen⁷. Voor de tekening of print als bron geldt dit wel en daarover zijn inmiddels de nodige dissertaties verschenen. Het ontbreken van een verbinding met universitair onderzoek is jammer, omdat bouwhistorisch onderzoek een beter zicht kan geven op de realisatie van de getekende of gedrukte ideeën in het uiteindelijke gebouw. Zo waren in de oranjerie van de oude universiteit van Franeker uit 1649-1650 de bakstenen in de pilasters alle korter geslepen dan in het lopende muurwerk opdat deze maar pasten binnen de gewenste modulmaat van de pilaster en daarmee binnen het intellectuele concept van de ontwerper. Een strategische alliantie tussen de materialiteit van de bouwhistorie en de intellectuele interesse in een klassieke universiteit is moeilijk, maar wel nastrevenswaardig.

Met technische universiteiten is een strategische alliantie beter mogelijk en voor een deel ook al aanwezig. De interesse in het gebouw als zodanig wordt immers al gedeeld. De bouwhistoricus zou voor de nodige historische dimensie kunnen zorgen, de technische universiteit heeft zelf de kennis van interventies in huis en samenwerking biedt een voedingsbodemp voor reflectie, interactie en theorievorming.

⁷ Tussenbroek, Gabri van, ‘Architectuur- en bouwhistorisch onderzoek ten behoeve van monumentenzorg’, *Bulletin KNOB*, 105(2006)6, 229-234.

SPRANKELLEN EN FLONKEREN

Binnen de bouwhistorie dient er iets te gaan bewegen. Zo moet de materialiteit niet uitsluitend centraal gesteld worden, maar meer als uitgangspunt genomen worden in samenwerkingprojecten met archeologen en historisch geografen; denk aan het bouwblokonderzoek van Ad Drunen in 's-Hertogenbosch.⁸ Verbreding naar meer ruimtelijke en cultuurhistorische aspecten is nodig; van punt naar plek, naar bouwblok, naar landschap, al is het maar om tegenwicht te geven aan de ruimtelijke ideeën waar de gebouwen een ondergeschikte rol spelen. Niet zelden hebben gebouwen in het gebied immers een stimulerende rol gespeeld als kristallisatiepunt voor landschappelijke ontwikkeling; vanuit het landhuis werd het landgoed bestuurd en zijn ontwikkeling bepaald.

De bouwhistorie mist een meer filosofische of visionaire blik, zoals die van 'de biografie van het landschap'. Door de objectgerichtheid is het er mogelijk nog niet van gekomen, maar sprankelende ideeën zijn gevraagd. Laat ik afsluitend twee aanzetten geven, een materiële en een immateriële.

Elk ouder gebouw vertegenwoordigt geaccumuleerd geïnvesteerd kapitaal in de vorm van een kwaliteit die je nu niet meer kan krijgen. Dat vergt wel meer onderhoud en is duur om te repareren, maar heeft een grote waardevastheid en werkt als culturele magneet. Daarnaast is het gebouw een materiële tijdmachine waarin de architectonische middelen en de toenmalige bouwpraktijk zijn 'vastgevroren'; de gebouwde omgeving is in die zin ook een waarlijk Nationaal Historisch Museum.

Elk ouder gebouw kan gezien worden als een beschuttende huls over het geleefde leven. De dagelijkse relatie van de zich binnen afspelende processen met het gebouw zelf is dan wel vaak klein, maar bestaat in materiele en immateriële zin. Het is een huls van vervlogen herinneringen aan vroegere bewoners, die enkel daar behoren, niet tastbaar zijn, maar idealiter wel reconstrueerbaar via historische documenten. Daarnaast moet de beschuttende huls zichzelf en zijn inhoud dragen en met het leven erin evolueert de huls ook in de tijd. Hij verliest gaandeweg zijn oorspronkelijke bedoeling, in een sluipend proces verandert hij mee met de tijd; een kastje hier een schotje daar, een doorbraak zus, een aanpassing zo. In het ene geval gaat het sneller dan in het andere geval, maar op enig moment zorgt de combinatie van ouderdom en betekenis ervoor dat de huls niet telkens meer aangepast wordt, maar juist zelf de aanpassingen gaat bepalen en daarmee ook het functioneren daarin gaat domineren.

Met deze meer bespiegelende aanzetten zijn we een eindje op drift geraakt van de aanleiding van dit artikel: de presentatie van een bijzonder boek op de overgang van de eerste naar de tweede emancipatiegolf van de bouwhistorici. Omdat 'the proof of the pudding is in the eating' kan het lezen nu beginnen en kan hopelijk de toekomstdiscussie in alle hevigheid losbarsten.

RONALD STENVERT

8 Deze aanpak kent een illustere voorganger in de studie van de Venetiaanse architect Saverio Muratori Saverio, *Studie per una operante storia urbana di Venezia*, Roma 1959.

CERTIFICERING:

NAAR EEN NIEUWE RICHTLIJN

In april 2000 verscheen de brochure *Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek*.¹ Dit gezamenlijk door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ), de Rijksgebouwendienst (RgD), de Stichting Bouwhistorie Nederland (SBN) en de Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek (SHBO) opgestelde product was een belangrijke mijlpaal op weg naar de professionalisering van de relatief jongere beroepsgroep van bouwhistorici. Echter, dynamische ontwikkelingen in het veld, gekoppeld aan institutionele veranderingen, maken dat de richtlijnen anno 2008 dringend herziening behoeven. De nieuwe Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschappen en Monumenten (RACM) is eind 2007 met een project 'Kwaliteitszorg Monumentenzorg' gestart, restauratiearchitecten zijn al sinds 2004 bezig met hun Gemeenschappelijke Erkenningssystematiek Architectenbureaus werkzaam in de Restauratie (GEAR), inmiddels is er een sectie Monumenten van de Erfgoedinspectie (Egl) en ook de RgD onderneemt initiatieven tot aanpassing.

Kwaliteitszorg is bij de overheid de laatste jaren een belangrijk thema geworden en dat krijgt ook zijn weerslag op de bouwhistorische wereld. Anticiperend daarop heeft de SBN in de loop van 2007 een werkgroep ingesteld om zich met deze problematiek bezig te houden.² Een eerste oriëntatieronde toonde de complexiteit van dit onderwerp, inclusief verschillende visies op dit onderwerp, alsmede het immer aan de horizon doemende spook van toenemende bureaucratische rompslomp.

SOORTEN EN MATEN

Voor veel bouwhistorici is het veld van de kwaliteitszorg een complexe en abstracte materie met een eigen idioom waarin vooral het begrip kwaliteit telkens weer opduikt. Voor ons bouwhistorici lijken voornamelijk vier aspecten van belang: erkenningsregeling (kwaliteitseisen), kwaliteitsmanagement (interne processen), kwaliteitsnormering (normen) en kwaliteitsbewaking (externe processen). Bij een gemeenschappelijke erkenningsregeling bepalen de betrokkenen onderling wie gekwalificeerd is om in het veld werkzaam te zijn. Het zwaartepunt ligt bij de kwaliteitseisen cq. competenties waaraan de betrokkenen moeten voldoen. Dit staat bij de GEAR centraal.

Bij kwaliteitsmanagement gaat het vooral om het kwaliteitssysteem van een organisatie (cq. bureau) en de manier waarop zo'n organisatie met zijn kwaliteits-

1 Een eerste opzet stamt uit 1995.

2 Aan de werkgroep namen deel Karel Emmens, Ad van Drunen, Frank Haans, Henk Jansen en Ronald Stenvert.

beleid omgaat. Of de kwaliteitsbewaking van een organisatie op orde is, kan via een externe audit aan de daartoe opgestelde ISO 9001 norm getoetst worden. Het gaat hier om de kwaliteitsbewaking van de processen en de structurering van de gegevensstromen binnen de organisatie; met een vreselijke term 'kwaliteitsborging' genoemd.

Bij kwaliteitsnormering gaat in eerste instantie de aandacht uit naar de normen waaraan het te realiseren product moet voldoen. De Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA) is hier een goed - maar mogelijk wat uitgebreid - voorbeeld van. De kwaliteitsbewaking tenslotte, ligt in het verlengde hiervan en is gericht op de vraag waar in een langdurig proces op het juiste moment de juiste producten ingezet moeten worden. Zo dient in ons geval bepaald te worden op welk moment in een restauratieproces welke product moet worden geleverd om een zo optimaal mogelijk resultaat te verkrijgen.

De aandacht van de SBN is in eerste instantie gericht op de laatstgenoemde twee van de vier aspecten. Opleiding, onderlinge erkenning en mogelijk een beroepsvereniging voor in opdracht werkende bouwhistorici is een aandachtspunt op ietwat langere termijn, waar overigens ook weer niet te lang mee gewacht kan worden. Normen vaststellen en deze inzetten in het restauratieproces is ons eerste belang. De twee eerstgenoemde punten zijn daar ons inziens een uitvloeisel daarvan. Deskundigen op het gebied van certificering spreken over 'certificering is zelfnormering' en de taak van de SBN is dan ook om eerst in 2008 het smalle pad van de zelfnormering op te gaan alvorens zich vervolgens op de brede bureaucratische weg te begeven.

OPMAAT TOT RICHTLIJNEN VERSIE 2.0.

Het opzetten van nieuwe richtlijnen biedt de mogelijkheid om een aantal zaken nader te expliciteren. Maar, om niet teveel tegelijk aan te pakken, zijn vooraf enkele beperkende keuzes gemaakt. Zo wordt hier voorbij gegaan aan het op zich zinvolle streven om bouwhistorisch onderzoek, net als archeologisch onderzoek, in de wet te verankeren. Ook inpassing in de modelverordening van de Vereniging voor Nederlandse Gemeenten (VNG) is eveneens een desideratum voor de nabije toekomst. De noodzaak van beide wordt door velen gevoeld, maar de in byzantijns tempo malende bureaucratische molens, werken vertragend voor de herijking van de richtlijnen.

De aandacht bij de nieuwe richtlijnen wordt geconcentreerd op bebouwing met een vastgestelde cultuurhistorische waarde. Dat hoeven niet enkel rijksmonumenten te zijn, maar kunnen ook provinciale en gemeentelijke monumenten betreffen, beeldbepalende panden en panden in beschermde stadsgezichten en zelfs panden die geen status of bescherming hebben maar wel cultuurhistorische waarde.

In de huidige richtlijnen is er sprake van vier verschillende vormen van bouwhistorisch onderzoek; inventarisatie, verkenning, opname en ontleding (cq. deelontleding). De eerste vorm, waarbij het om meerdere gebouwen met verschillende eigenaars gaat, blijft vooralsnog buiten beschouwing. Dat geldt ook voor het bouwblokonderzoek, dat als een compacte analytische variant op de inventari-

satie gezien kan worden. De andere drie vormen van onderzoek keren in een of andere vorm terug in de nieuwe richtlijnen.

Belangrijk is om te benadrukken dat het bij de nieuwe richtlijnen primair gaat om projectgebonden bouwhistorisch onderzoek dat plaats vindt als onlosmakelijke schakel in het ketenproces van de restauratie. Dit noemen we 'in proces'. Daarnaast bestaat er ook bouwhistorisch onderzoek dat wel aan de procesvoortgang gerelateerd is, maar daar geen bepalende invloed op heeft. Dit noemen we 'aan proces' en daarbij valt te denken aan incidenteel advies (bij archeologische begeleiding), dan wel documentatie of deelontleding. Als derde is ook bouwhistorisch onderzoek dat niet persé projectgebonden, procesgebonden of objectgebonden is en we 'buiten proces' hebben gedoopt. Het maken van publicaties valt hier onder.³ Waar in dit artikel de 'keten' centraal staat, is de publicatie een typisch product van de 'kolom'. Met dit laatste wordt bedoeld dat de door onderzoek verkregen resultaten tot kennisvermeerdering van de bouwhistorici beroepsgroep als geheel bij moet dragen.⁴

De werkgroep van de SBN heeft op 1 december 2007 aan het SBN-bestuur een eerste notie gepresenteerd om te komen tot *Richtlijnen Bouwhistorie Nederland Versie 2.0*. Dit artikel is hier een bewerking van.

PRODUCT EN PROTOCOL

Willen we ons historisch gebouwde erfgoed zo goed mogelijk aan onze kinderen en kleinkinderen door kunnen geven, is voorafgaand aan iedere verbouwing, ingreep of interventie, een bouwhistorische bestandsopname van de bestaande toestand een sine qua non. Net als een sondering voorafgaat aan een funderingsplan van een gebouw, dient een bestandsopname, of 'nulmeting', van een gebouw een vanzelfsprekende zaak te worden. In de huidige praktijk beperken de voorbeelden zich nog voornamelijk tot gebouwen met een beschermde status. Voor alle rijksmonumenten geldt een wettelijke toets in de vorm van een monumentenvergunning. Een gedegen beoordeling van veranderingsplannen kan enkel goed geschieden op basis van een adequaat beslisdocument in de vorm van een *bouwhistorische bestandsopname*, of kortweg *bouwhistorisch onderzoek* (bo). De bepaling van de aard en omvang van een dergelijke bo kan het beste in een zo vroeg mogelijk stadium in het proces geschieden. In de archeologie wordt daartoe aan het begin van het proces een programma van eisen opgesteld. Omdat men in het bouwproces de term 'programma van eisen' hanteert, spreken wij over een *programma van onderzoeksaanpak* (pvo) of 'vinklijst'. Het opstellen van een pvo dient zo spoedig mogelijk te geschieden na het initiatief van de opdrachtgever om tot een ingreep te komen. Tijdens het opstellen van het pvo zal duidelijk worden wat de zwaarte van het uiteindelijke bo moet zijn. Afhankelijk van de overeengekomen diepte van het onderzoek zal het bo meer het karakter hebben van een bouwhistorische verkenning dan wel

3 Een publicatie als product 'in proces' is uit den boze, omdat in dat geval secundaire invloeden (eisen van de uitgever) de voortgang van het primaire ketenproces verstoren.

4 Zie hierover het artikel over de *Inleiding in de bouwhistorie* in dit nummer.

van een bouwhistorische opname uit de huidige richtlijnen. Voor de opstelling van een standaard *pvo* is in bijlage a een eerste voorstel voor een protocol gegeven. Bij het opstellen van het *pvo* kan tevens aangegeven worden welke modules in het bouwhistorisch onderzoek opgenomen dienen te worden, zowel standaardmodules (zoals een literatuurverkenning) dan wel optionele modules (zoals archiefonderzoek of het maken van kijkgaatjes). De uiteindelijke vorm van het *pvo* zal een formulier van maximaal één á twee A4tje's worden met daarnaast een toelichting op dit formulier. Op grond van het ingevulde *pvo* kan een raming van de kosten gemaakt worden en ook onderling beter vergelijkbare offertes opgevraagd worden.

Het uitgevoerde *bo* zal de vorm krijgen van een *bouwhistorisch rapport* dat dienst doet als beslisdocument voor het verkrijgen van een monumentenvergunning. In bijlage b is een beknopt protocol voor de inhoud daarvan opgenomen. De uitvoering daarvan verschilt (momenteel) nog licht per uitvoerend bureau. Indien al niet in het *pvo* aangegeven, kan het *bo* gepaard gaan met een *bouwhistorische aanbeveling* om zonodig aanvullend onderzoek uit te voeren met een meer globaal karakter in de vorm van een deelontleding of meer specifiek in een aanbeveling tot aanvullend onderzoek (kleuronderzoek, interieuronderzoek, dendrochronologie). In meer bijzondere gevallen kan ook gekozen worden om het *bo* tijdens de uitvoering vergezeld te laten gaan van restauratiebegeleiding cq. procesbegeleiding. In ieder geval is het van belang om het *bo* niet 'in de lucht' te laten hangen, maar toe te lichten, te communiceren en te implementeren.⁵

PROCES EN PROCESBESCHRIJVING

Het restauratieproces is opgebouwd uit een aantal processchakels die lopen van het initiatief tot en met de nazorg na oplevering. De te doorlopen schakels in de keten verschillen in principe niet veel van de taken die in de nieuwbouw gelden en waarvoor sinds 2005 de *Standaardtaakbeschrijving DNR-STB 2005* geldt.⁶ De tien opeenvolgende taken die daar benoemd worden, zijn hieronder in licht aangepaste vorm weergegeven (evenals de bouwhistorische acties):

- initiatief/haalbaarheid
 - programma van onderzoeksanpak (*pvo*)
- projectdefinitie
- structuurontwerp/voorontwerp
 - bouwhistorisch onderzoek (*bo*)
- vooroverleg vergunningverlening
 - eventueel aanvullend onderzoek (deelontleding)
- definitief ontwerp
- toetsing en vergunningverlening
 - toetsing aan bouwhistorisch onderzoek (*bo*)

5 Bedenk wel schrijven is één ding, zorgen dat anderen er mee doen leidt pas echt tot resultaten.

6 www.bna.nl/nl/service/dnr2005

- technisch ontwerp en prijs- en contractvorming
- uitvoering
 - restaurantbegeleiding (implementatie *bo*)
- nazorg
- publicatie

In de praktijk zal bovenstaande processchets de nodige nuances kennen en bij het *pvo* zal vaak al duidelijk worden dat bij kleine projecten een beperkt onderzoek kan volstaan en men bij hele grote projecten soms tot een (buiten dit kader vallend) ruimteboek moet overgaan. In principe dient geen onderscheid gemaakt te worden tussen restauratie, verbouwing (zonder functieverandering) en interventie (met functieverandering).

Na het initiatief dient zo spoedig mogelijk contact met in eerste instantie de eigenaar of eventueel de architect dan wel het bouwkundig adviesbureau opgenomen te worden om een *pvo* op te stellen. Het hieruit voortvloeiende *bo* kan al in een vroeg stadium mogelijke conflicten van gebruikseisen met bouwhistorische waarden onderkennen. Al dan niet na vooroverleg in het kader van de vergunningverlening, kan dit leiden tot afspraken over aanvullend specifiek onderzoek in de vorm van een deelontleding, hetgeen kan leiden tot een aanpassing van het voorontwerp in de overgang tot het definitief ontwerp.

Bij de vergunningsverlening zelf (in sommige steden ook ontwerpbesluit vergunning genoemd),⁷ wordt door de bevoegde commissie het definitieve plan beoordeeld met het *bo* als belangrijk beslisdocument.

Na het verkrijgen van de vergunning kan de uitvoering aanvangen. Tijdens die uitvoering kan gepland aanvullend onderzoek naar aanleiding van het *pvo* plaatsvinden (in proces), of kleine bijsturingen tijdens de restauratiebegeleiding (in proces). In sommige gevallen is de uitvoering een uitgelezen gelegenheid voor documentatie (aan proces). Na de uitvoering zou idealiter een evaluatie van het proces en een actualisatie van de waardestelling plaats dienen te vinden, ten behoeve van toekomstig beheer. Bij bijzondere gebouwen kunnen de tijdens onderzoek en uitvoering gevonden nieuwe gegevens leiden tot een publicatie (buiten proces).

WAARDEBEPALING

In het bouwhistorisch rapport dient altijd een *waardestelling* opgenomen te worden. Deze waardestelling is tweeledig van aard en bestaat uit een *contextuele* waardestelling en een *intrinsieke* waardestelling. In de contextuele waardestelling wordt het te onderzoeken gebouw geplaatst ten opzichte van vergelijkbare gebouwen in het land aan de hand van de daartoe gebruikelijke criteria (architectonisch, situationeel, cultuurhistorisch en zeldzaamheid). Met deze waardering, die in principe de redenen weergeven op grond waarvan de monumentenstatus in eerste instantie is verleend, kan opnieuw voor alle betrokkenen duidelijk gemaakt

⁷ De vergunning wordt namelijk niet door de monumentencommissie, maar door B & W definitief vastgesteld.

worden wat de sterke punten van het gebouw zijn en waarom het zo bijzonder is. De contextuele waardestelling levert hiermee een borging ten opzichte van de cultuurhistorie.

De intrinsieke waardestelling komt voort uit het empirisch bouwhistorisch onderzoek in het gebouw zelf, gerelateerd aan de gevonden geschreven bronnen (archief, literatuur). Dit leidt via een geobjectiverde beschrijving en interpretatie tot de bepaling van de monumentwaarde van de onderdelen in het gebouw (hoge, positieve en indifferente monumentwaarde) en is van belang voor de vergunningverlening.

Indien gewenst kan op grond van deze intrinsieke waardestelling verderop in het proces meegedacht worden over mogelijke vrijheidsgraden ten aanzien van voor de interventie noodzakelijke aanpassingen (de plaats van de lift etc.). Dit kan vorm krijgen als *bouwhistorisch advies*, ook advies voor besluitvorming genoemd.⁸

VERWEZENLIJING

Bovenstaand artikel is bedoeld als eerste aanzet en discussiestuk om te komen tot nieuwe richtlijnen, die ten opzichte van de oude richtlijnen compacter en meer op de huidige praktijk toegesneden zijn. Belangrijk is daarbij de toevoeging ‘aan de voorkant’ in de vorm van het *pvo*, het samentrekken van verkenning en opname tot *bo* en de koppeling aan de voortgang van het restauratieproces, de *keten*. Bij nadere uitwerking zal dit leiden tot nieuwe richtlijnen met een duidelijke normering, protocollen, uniforme definities van begrippen en implementatievoorstellen. Overwogen wordt om in de toelichting op deze nieuwe richtlijnen te verwijzen naar een aantal rapporten die in de praktijk tot goede resultaten hebben geleid (*best practices*). Dit artikel kan als startnotitie dienen in de komende bijeenkomsten over dit onderwerp van de RACM, RgD, Egl en SBN.

RONALD STENVERT

8 Hierbij is het van belang om te beseffen dat hiermee in taken en competenties van andere partijen getreden kan worden.

BIJLAGE A:

In een *programma van onderzoeksrapport* (pvo) dient aan de orde te komen:

- A Basisgegevens (opdrachtgever, contactpersoon, adres, etc.)
Status (soort bescherming)
Huidige situatie (bewoond, leegstaand)
Interventievraag (instandhouding of bestemmingsverandering)
Globale omvang aanpassing (verbouwing/volume)
- B Karakteristiek:
 - soort gebouw (functie)
 - grote hoofddatering
 - situering in omgeving (vrijstaand, in rij etc.)Complexiteit:
 - bouwmassa (verdiepingen, aanbouwen)
 - constructie karakter (traditioneel, modern, etc.)
 - verbijzonderingen (trappen, interieurafwerkingen, etc.)
- C Uit te voeren bouwhistorisch onderzoek
 - diepgang (verkenning, opname, deelontleding)
 - fasering (vooraf, tijdens)
- D Aanvullende specialismen (optioneel)
 - bemonstering (mortels, steen, stucwerk)
 - dendro's
 - kleuronderzoek
 - opmetingstekening
- E Onderzoek ex- gebouw
 - dossieronderzoek (gemeente, rijksdienst)
 - literatuuronderzoek (secundaire bronnen t.b.v. cultuurhistorische inbedding)
 - archiefonderzoek (optioneel t.b.v. gebruik- en bewoningsgeschiedenis)
- F Conclusie
 - diepte onderzoek
- G Schatting kostenraming

BIJLAGE B:

In het *bouwhistorisch rapport* dient aan de orde te komen:

- A Inleiding
 - aanleiding
 - opdrachtoomschrijving volgens offerte
- B Context
 - stedenbouwkundig
 - cultuurhistorisch
 - koppeling externe bronnen (literatuur, archief)
 - koppeling architect (indien relevant)
 - gebruiks- en bewoningsgeschiedenis
- C Bouwgeschiedenis
 - materiaal en constructie
 - opeenvolging bouwfases (omschrijving onderdelen)
- D Waardestelling
 - contextueel (relatie t.o.v. totaalbestand gebouwen)
 - intrinsiek (getrapte waardestelling binnen gebouw)
- E Bouwhistorische aanbevelingen
 - nader aanvullend onderzoek
 - bouwhistorische advies vanuit het gebouw (advies voor besluitvorming)
- F Afbeeldingen incl. bouwfaserings- en waarderingsplattegronden (of in tekst geïntegreerd)
- G Bijlagen (optioneel)
- H Samenvatting (of tussen A en B)

GEHANGEN IN DE KAP

DE VLIERINGVLOER MET “FLIERINGHANGBALKEN”

DE VLIERINGVLOER

Een opmerkelijk element in veel kapconstructies van veelal huizen is de opgehangen vloer van de vlieringzolder. In “Bouwkundige termen” van Haslinghuis-Janse worden de balken van de spanten die de vlieringvloer dragen benoemd als vlierbalk- of bint.¹ Vaak zijn naast deze hoofd draagbalken tussenbalken aanwezig. Een dergelijke balk wordt niet benoemd in Haslinghuis-Janse en niet in de standaardwerken over kap- en houtconstructies van Janse en Berends.² Reden genoeg om in dit artikel aandacht te besteden aan deze enigszins miskende tussenbalken. Dat zal gebeuren aan de hand van Leidse voorbeelden en dan vooral aan de wijze waarop zij zijn opgehangen aan de flieringen.³ De nog anonieme tussenbalken zullen in dit artikel worden benoemd als *hangbalk* of *flieringhangbalk*.

In Leiden is een vlieringvloer een algemeen voorkomend element in kapconstructies (zie afb. 1).⁴ De hoofd draagconstructie in kappen zijn natuurlijk de spanten. Vaak is over de vlierbalken (dek- of tussenbalken) van de spanten een vlieringvloer aangebracht. De spanten staan echter op een dusdanige afstand (meestal 2 meter of meer), dat vloerplanken dit niet meer zonder ondersteuning kunnen overspannen. Een oplossing zou het plaatsen van kinderbinten kunnen zijn, zodat het een samengestelde balklaag wordt, waarbij de vlierbalken als moerbalken fungeren. Deze constructie wordt in Leiden bij bouwhistorisch onderzoek af en toe aangetroffen bij de oudere (laat-)middeleeuwse kapconstructies.⁵ Andere voorbeelden bestaan uit hergebruikt hout, wat lijkt over te zijn gebleven van een grote verbouwing.⁶

1 Haslinghuis, E.J. en Janse, H.; *Bouwkundige termen, Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie*, Leiden 1997, p. 169 en 495.

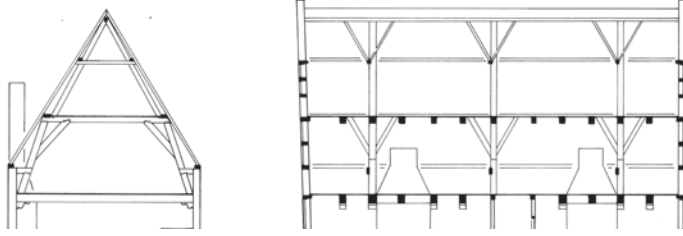
2 Janse, H.; *Houten kappen in Nederland 1000-1940*, Bouwtechniek in Nederland 2, Delft 1989; Berends, G., *Historische houtconstructies in Nederland*, Arnhem 1996.

3 De signalering van hangbalken en ophangconstructies komt voort uit het structurele bouwhistorisch onderzoek dat sinds 2001 door de gemeente Leiden wordt uitgevoerd. Voor de documentatie van de aangehaalde voorbeelden wordt verwezen naar de desbetreffende dossiers in het bouwhistorisch archief van het bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden.

4 Zie voor afbeelding; Orsel, E.D., *Een fraaj gezicht, het Leidsche huis in de 17de eeuw. Een poging tot typologisering*, Zutphen 2007, p. 11-25.

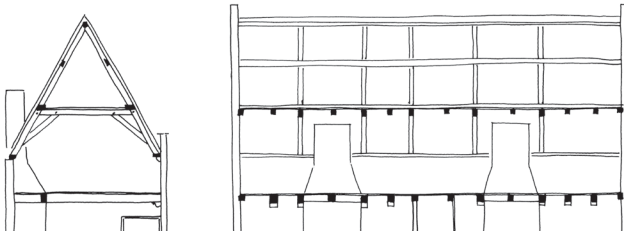
5 Voorbeelden van vlieringvloeren met kinderbinten zijn Hogewoerd 33 uit 1476 (d) en Haarlemmerstraat 213 uit 1556 ± 2 jr (d).

6 De vlieringvloer van de nieuwe kap uit 1595 van het 14de-eeuwse huis Breestraat 135 bestaat bijvoorbeeld uit hergebruikte dennen daksporen (met aftekeningen haanhouten) en de vlieringvloer van de nieuwe 17de-eeuwse kap van het voorhuis, rond 1400, van Steenschuur 14

Afb. 1 - Dwars- en lengtedoorsnede van het Leidse “standaard”-huis in de late 16de en 17de eeuw. De kapconstructie bestaat uit dekbalkspanten met daarop driehoekspanten. De vlieringvloer wordt gedragen door dekbalken en tussenbalken; de hangbalken. (tekening E.D. Orsel)

In plaats van een samengestelde vloerconstructie kan ook gekozen worden voor het enkelvoudige vloerprincipe. Daarbij worden direct over de vlierbalken van de spanten vloerplanken aangebracht. Om de vloerplanken verder te ondersteunen moeten dan tussen de spanten één of meerdere tussenbalken worden geplaatst. Deze tussenbalken zijn opgehangen aan de flieringen (ook wel worm of jukplaat genoemd) en daarom worden ze *flieringhangbalken* genoemd.⁷ Het tot nu toe oudst bekende Leidse voorbeeld van een constructie met hangbalken is Oude Rijn 166 uit 1585 (d). De hangbalken zijn daar tegen de onderzijde van de flieringen genageld.

Afb. 2 - Dwars- en lengtedoorsnede van het voorhuis Oude Singel 218, van direct na 1611. Deze kap heeft alleen driehoekspanten. Hier wordt de vlieringvloer gedragen door (ingepende) spantbalken en hangbalken. (tekening E.D. Orsel)

De Leidse kaptypes met hangbalken zijn over het algemeen kapconstructies met dekbalkspanten, soms driehoeksspanten met spantbalk (zie afb. 1 en 2).⁸ De aangetroffen hangbalken zijn alle van grenenhout. In kapconstructies komen combinaties van eiken- en grenenhout voor, maar zelfs als de kap nog geheel is uitgevoerd in eikenhout, zijn de hangbalken van grenenhout.⁹

wordt gevormd door hergebruikte kinderbinten (met oudere verfafwerking).

⁷ Hieruit volgt dat zo'n soort hangbalkconstructie bij een kap met tussenbalkspanten van het Nijmeegse type niet of nauwelijks is uit te voeren. De fliering of gording bij dit type zit namelijk veel hoger dan de tussenbalk (vlierbalk). In het artikel over tussenbalkspanten van Boekwilt en Van Drunen staan dan ook alleen voorbeelden van vlieringvloeren met kinderbinten, zie Boekwilt, H. en Van Drunen, A.; *Het middeleeuwse tussenbalkjuk opnieuw beschouwd*, in Emmens, K., red. Mon. & bouwhist., Jrbk Mon.-zorg 1996, Zeist 1996, p. 19-28.

⁸ Voorbeelden van driehoeksspanten (met ingepende spantbalken) zijn Oude Singel 218, kort na 1611, en Oranjegracht 91, kort na 1658.

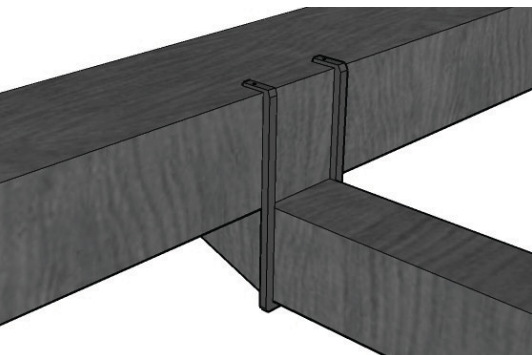
⁹ In het algemeen vindt in het begin van de 17de eeuw in Leiden de overgang van eikenhout naar

DE OPHANGCONSTRUCTIE

De ophangconstructie is feitelijk een technische onvolkomenheid doordat de balk niet is opgelegd zoals gebruikelijk, maar opgehangen. In Leiden is de bevestiging van een hangbalk aan de fliering meestal uitgevoerd met een ophangconstructie van gesmede stropen (zie afb. 3 en 4).

Een minder vaak voorkomende ophangconstructie is de toepassing van gesmede ankers met een verdikte kop. Dit anker, te benoemen als spiebout, werd van onderen door een gat in de hangbalk en de fliering gestoken en op de fliering met een spie geborgd (zie afb. 5 en 7). Een voorbeeld van een dergelijke spiebout komt voor in de kap van het vaste achterhuis van Steenschuur 14 uit 1618/1620 ± 6 (d) (zie afb. 6).¹⁰

Een ander voorbeeld is de gesmede spiebout in T-vorm (zie afb. 8). Dit voor-

Afb. 3 - Principetekening van een hangbalk, opgehangen in een gesmede strop aan een fliering. (tekening E.D. Orsel)

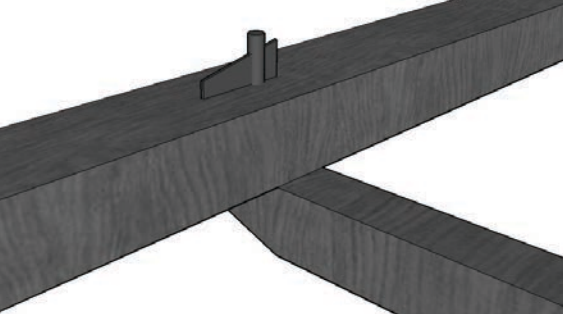
Afb. 4 - De hangconstructie met gesmede strop in het voorhuis van Hogewoerd 177, van direct na 1658. In de zijkant van de fliering is een groef aanwezig, behorend bij een vloer. (tekening E.D. Orsel)

beeld is in Leiden slechts één keer aangetroffen in de 17de-eeuwse kap van Haarlemmerstraat 170 (zie afb. 9) Hoewel de T-vorm een groter en dus beter draagvermogen heeft dan de uitgesmede kop van de 'gewone' spiebout is dit niet op grote schaal toegepast.

Als laatste bekende oplossing is de toepassing van gesmede nagels. Dit is de meest eenvoudige, maar wellicht ook de meest onvolkomen. De nagels worden namelijk belast op trek. De toepassing hiervan in de kap van Oude Singel 130 van direct na 1611 heeft echter bewezen dat het principe wel voldoet, er zit namelijk

grenenhout plaats, zie Orsel, E.D.; *Gepende Kinderbinten- doordachte constructie*, in Nieuwsbrief nr. 41 van de Stichting Bouwhistorie Nederland, z. pl. 2006, p. 28-30.

10 De hangbalken die later (17de eeuw?) zijn toegevoegd in de kap van Pieterskerkhof 40 uit 1383 (d), zijn opgehangen met een combinatie van ijzeren stropen en spiebouten met verdikte kop.

Afb. 5 - Principetekening van een hangbalk, opgehangen aan de fliering met een gesmeed anker, de zogenaamde spiebout. De spiebout is gezekerd met een gesmede spie. (tekening E.D. Orsel)

geen ruimte tussen hangbalk en fliering!¹¹ Een ouder voorbeeld met gesmede nagels is Douzastraat 2 uit het einde van de 16de eeuw.

CONCLUSIE

In Leiden komt in de (laat-)middeleeuwse en jongere kapconstructies veelal een vlieringvloer voor. Om deze vloer te kunnen dragen moet een vloerconstructie in samenhang met de kapconstructie worden vervaardigd. De kapconstructies in Leiden

zijn vrijwel uitsluitend uitgevoerd met dekbalkspanten en soms driehoekspanten. Aangezien daarbij de bovenkant van de dek- of tussenbalk gelijk ligt met de onderkant van de flieringen, is een constructieprincipe met (fliegering-)hangbalken het meest logisch. Het oudste voorbeeld in Leiden van een constructie met hangbalken is de kap van Oude Rijn 166 uit 1585 (d).

Voor de ophanging van de hangbalken aan de flieringen zijn in Leiden tot nu toe vier constructietypen aangetroffen. Het vaakst komt de gesmede strop voor. De minder vaak voorkomende constructietypes zijn gesmede nagels, de spiebout met verdikte kop of de spiebout in T-vorm. Hoewel technisch gezien dit de beste oplossing is, vanwege het grotere draagvermogen, is deze slechts één keer aangetroffen.

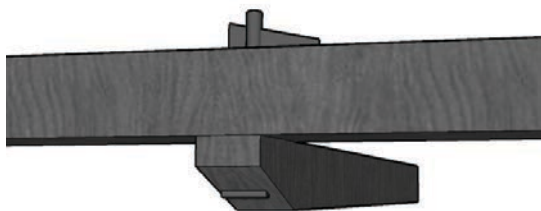
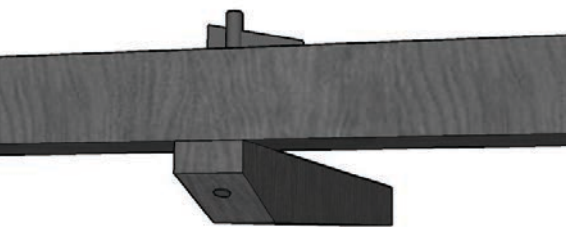
Afb. 6 - De hangconstructie met spiebout met verdikte kop in het vaste achterhuis van Steenschuur 14 uit 1618/1620 ± 6 (d). (foto E.D. Orsel)

Vanwege de ophang constructie van de vlieringvloer kunnen hier in het algemeen geen grote lasten door worden gedragen. In Leiden was ook vrijwel geen grote opslagcapaciteit op de huiszolders benodigd.¹² De vlieringvloer zal dus met name bedoeld zijn als plafond of zoldering van de zolder. Dit leidt tot de conclusie dat de zolder vanaf het einde van de 16de eeuw werd bestemd tot gebruiksruimte. Waarschijnlijk werden daartoe op de zolder (slaap)ruimtes afgeschoten. De zoldering van Rapenburg 37 van rond 1630 is daarvan een kenmerkend voorbeeld.¹³ Deze vlieringvloer

11 Een ander voorbeeld is aangetroffen in Oude Singel 106 van direct na 1611 (met dank aan Maarten Enderman). Hier zijn de hangbalken onder tegen de fliering bevestigd en er zelfs omheen gekeept. De ophanging is gezekerd door middel van gesmede nagels, waarvoor de hangbalk zelfs in in gekeept.

12 Orsel, E.D.; *Een fraij gesicht, het Leidsche huis in de 17de eeuw. Een poging tot typologisering*, in Bulletin KNOB, jrg. 106, nr. 2007-1, Zutphen 2007, p. 11-25.

13 *Rapenburg 37-39 te Leiden*, bouwhist. rap. Enderman, bureau voor bouwhist., Nieuwkoop 2003.

Afb. 7 - Principetekening van een hangbalk, opgehangen aan de fliering met een spiebout met verdikte kop. (tekening E.D. Orsel)

Afb. 8 - Principetekening van een hangbalk, opgehangen aan de fliering met een gesmede spiebout in T-vorm. (tekening E.D. Orsel)

is uitgevoerd met hangbalken, maar is ter plaatse van de voorkamer uitgevoerd met de meer representatieve kinderbinten. De verklaring van een zoldering voor een (slaap)ruimte geeft ook een verklaring voor een niet eerder te duiden groef in de flieringen. Deze, in de zijkant van de fliering aanwezige, groeven zijn in de kappen van Hogewoerd 150 en 177 (van direct na 1658) aangetroffen (zie afb. 4). De groef zal bij een vloer van delen met messing en groef hebben behoord en zo stofdoorslag hebben moeten voorkomen. Ook de veelvuldig aangetroffen (wegneembare) stofschotten tegen de binnenzijde van pannendaken kunnen bij deze 17de-eeuwse kamertjes behoren. Zij kunnen dus veel ouder zijn dan de vaak aangenomen 19de-eeuwse datering. Dit geldt dan ook voor andere aftimmeringen en afwerkingen op de zolders.

De vlieringvloer gaf natuurlijk ook de mogelijkheid om de vlieringruimte eenvoudig te bereiken, bijvoorbeeld voor onderhoud aan het aangesmeerde pannendak. De vliering kan uiteraard, ondanks de geringe opslagcapaciteit, wel gebruikt zijn als berging.

De oplossing van opgehangen vlieringvloeren verdwijnt waarschijnlijk in de late 17de of 18de eeuw. De gordingkappen doen dan hun intrede, waarbij het vervaardigen van een hangconstructie moeilijker wordt. Ook worden de kappen flauwer, waardoor er minder ruimte komt voor een vlieringvloer.

EDWIN ORSEL¹⁴

Afb. 9 - De hangconstructie met T-vormige spiebout in Haarlemmerstraat 170 uit de 17de eeuw. (foto E.D. Orsel)

¹⁴ Edwin Orsel is als stadsbouwhistoricus werkzaam bij het Bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden. De auteur dankt Jos van Rooden en Maarten Enderman voor de stimulerende opmerkingen en kritische opmerkingen bij de tekst.

SCHEEPSHOUT

HERGEBRUIKT ALS BOUWMATERIAAL TE NOORDWIJK AAN ZEE

INLEIDING

Scheepshout als bouw materiaal voor huizen is een interessant gegeven. De Svisvangst was de levensader van kleine en vaak arme gemeenschappen aan de kust. Het is dan ook boeiend te ontdekken dat de sociaal economische historie van deze dorpen terug te vinden is in de bouwhistorie van de dorpen. Immers, delen van de schuiten, die zorgden voor het bestaansrecht en de groei van deze dorpen, werden na verloop van tijd onderdeel van het gebouwde dorp.

DE BOMSCHUIT

Dat scheepshout als bouw materiaal voor huizen werd gebruikt in een vissersdorp zoals Noordwijk aan Zee, dat van circa 1300 tot 1929 over een eigen vissersvloot en enige scheepsmakerijen beschikte, ligt voor de hand. Het in Noordwijk grootste en langst gebruikte sloopstypet, de bomschuit, bevatte een kleine vijftig ton aan kwalitatief hoogstaand hout, voornamelijk eiken. De traditie van het bouwen van bomschuiten werd doorgegeven van vader op zoon. Met uitzondering van enkele mallen voor de hoofdvormen vertrouwde men geheel op het timmermansoog. Pas in de jaren dertig van de vorige eeuw zijn er enkele bouwtekeningen gemaakt van een Scheveningse bom. Hoewel de bomschuit een algemeen gebruikte schuit was, had ieder dorp zijn eigen specifieke ontwerp. De bomschuit was een vrij plomp sloopstypet (met een lengte- en breedteverhouding van 2:1) dat zo gevormd was dat het vanuit zee op het strand kon lopen. Voor Noordwijk was dit type zeer bruikbaar omdat het dorp geen zeehaven had. Het keer op keer kunnen `stranden` van de bomschuiten was dus praktisch, maar zorgde er ook voor dat een

Restanten van een bomschuit, hergebruikt als schutting.
(foto www.leidenarchief.nl)

Erfscheidigen in Noordwijk die zijn opgebouwd uit oude eiken scheepshuiden.

(foto www.leidenarchieff.nl)

bomschuit een relatief korte levensduur kende, ongeveer 13 jaar. De bomschuiten werden regelmatig opgelapt om ze in de vaart te houden. Uiteindelijk, als een schuit 'op' was werd alles wat er los en vast aan zat per opbod verkocht. Tuigages en netten werden hergebruikt, bruikbaar hout werd waarschijnlijk in nieuwe schuiten verwerkt. De onderdelen die voor scheepsbouw niet meer bruikbaar waren, bijvoorbeeld omdat er zich vele (nagel)gaten in bevonden zoals in de scheepshuid en de dekplaten, werden als erfafscheiding of brandhout verkocht. Op een aantal oude foto's uit Noordwijk en Katwijk zijn dan ook schuttingen te zien die uit scheepshuid zijn opgetrokken.

SCHEEPSHOUT ALS BOUWMATERIAAL

Balken en masten die niet meer in nieuwe schuiten verwerkt konden worden, werden veelal als vloerbalken in huizen hergebruikt. Zo zijn in juli 1997 op de begane grond van een huis aan de Schoolstraat te Noordwijk enkele onderdelen van een bomschuit onder een vloer gevonden. De houten vloer was hierop bevestigd. Het door BAAC uitgevoerde dendrochronologisch onderzoek naar deze delen, dat in 2006 heeft plaatsgevonden, heeft helaas geen gegevens over de ouderdom of de herkomst van het hout opgeleverd. Eveneens in 1997 is er aan de Voorstraat in Noordwijk-Binnen (ongeveer één kilometer vanaf het strand) een kap gesloopt die uit scheepsouderdelen bestond. Een aardig detail is dat in de achttiende eeuw een scheepsbouwer het pand bewoonde.

Dat de kwaliteit van het scheepshout hoog was bleek bij de sloop van een ander pand in de Schoolstraat. De balklaag van dit pand bestonden uit delen van een mast. Na de sloop van dit pand werden deze andermaal hergebruikt. Nu werden ze vermaakt tot raamkozijnen.

Hout en onderdelen afkomstig van gestrande schepen en aangespoeld wrakhout werden in de woningbouw hergebruikt. Deze materialen werden door de strandvonder bij opbod verkocht. Nog in de jaren zeventig van de twintigste eeuw, een tijd met grote woningnood in Noordwijk, werd door een handig stel een woninkje uit gejut wrakhout opgetrokken. Voor dit gejutte hout wordt overigens ook de term 'scheepshout' gebruikt.

Momenteel is er in Noordwijk één situatie bekend waarbij scheepshout in een nog

bestaand gebouw is verwerkt. Het betreft een laddertrap en plankenbrug over de dekbalken van een viertal dekbalkjukken op de zolder van de zeventiende-eeuwse kerk in Noordwijk aan Zee. Deze zijn in november 2006 door BAAC gedocumenteerd en worden hieronder beschreven.

DE KERK

De sobere renaissance kerk, in de volksmond ‘De Zeekapel’ genoemd, bevindt zich in het westelijk deel van de Hoofdstraat te Noordwijk aan Zee. Rond 1645 werd er grond aangekocht voor het bouwen van een nieuwe kerk en een pastoriehuis, waarna in 1647 de betreffende kerk werd gebouwd. Het gebouw staat parallel aan de straat op een rechthoekig grondvlak met aan de oost- en westzijde een 3/8ste sluiting. Het dak is met gesmoorde Hollandse pannen gedekt en wordt centraal doorbroken door een houten klokkentorentje met een balustrade en een achthoekige lantaarn.

KAPCONSTRUCTIE

De grenenhouten kapconstructie bestaat uit een viertal dekbalkjukken. Bij de laatste restauratie, in de jaren negentig van de vorige eeuw, is een deel van de daksporen vervangen en zijn er enkele constructieve problemen verholpen. Voor het overgrote deel is de kap nog in originele staat.

Over de jukken ligt een brug die via een grenenhouten laddertrap is te bereiken. Op basis van stilistische kenmerken en de aanwezigheid van vlotmerken op de bomen, die ook elders in de kap zijn aangetroffen, dateert de trap (en hoogstwaarschijnlijk ook de brug) uit de bouwtijd van de kapel. De brug bestaat uit drie eikenhouten delen. Over het 2^e en 3^e juk ligt een vlieringvloer waar zich een trap naar het klokkentorentje bevindt. Deze laddertrap naar genoemd torentje kan op basis van dezelfde stilistische kenmerken ook in de bouwtijd geplaatst worden, maar heeft geen sporen die kunnen duiden op scheepshout als bouw materiaal.

‘De Zeekapel’ in Noordwijk aan zee.
(foto M. van Dam)

DE TRAP NAAR DE BRUG

De laddertrap heeft zestien ingeschoven treden met een gemiddeld formaat van 5 x 13 cm. Het vóór de boom uitstekende deel van de treden is afgeschuind, en op die plaats zijn ze op de boom gespijkerd. De nagenoeg vierkante

bomen hebben een doorsnede van circa 9 x 9 cm en de afstand tussen de bomen bedraagt ongeveer 40 cm. De gemiddelde optrede is ongeveer 18 cm. Het merendeel van de traptreden heeft gaten met een diameter van 3 en 6 cm. Deze gaten houden verband met de constructie van de houten delen op het geraamte van het schip. Hier en daar bevinden zich nog houten nagels en gesmede spijkers waarmee de delen bevestigd zijn geweest.

Uit de aanwezigheid van kleine, gesmede nagels en houtresten blijkt dat zich aan de achterzijde van de trap een houten schot bevond. Op de linkerboom is een recente handlijst gespijkerd en aan sporen op de boom valt op te maken dat er eerder handlijsten zijn vervangen. Tussen de elfde de twaalfde trede bevindt zich aan de buitenzijde van de rechterboom een merk dat ook op de windschoor bij spant))) is aangebracht. Bij de linkerboom bevindt zich aan de buitenzijde, tussen de vijftiende en zestiende trede, een merk dat ook op één van de gordingen bij het eerste spant te vinden is. Dit, in combinatie met de nagenoeg vierkante bomen en de afgeschuinde treden, wat tot in de zeventiende eeuw kenmerkend is voor laddertrappen, maakt het aannemelijk dat deze trap uit de bouwtijd van de kapel dateert.

DE BRUG

Zoals gezegd is de brug opgebouwd uit drie eikenhouten delen die op de jukken zijn gelegd. De delen zijn ongeveer 6 cm dik, 40 cm breed en wisselend van lengte. Net als de treden van de laddertrap hebben de delen van de brug gaten met een diameter van ca. 3 en 6 centimeter, enkele houten nagels en gesmede spijkers.

Vanwege de breedte van de delen, de diameter van de houten nagels en omdat de delen niet geteerd zijn geweest, is het mogelijk dat hier sprake is van hergebruikte dekplaten. Over het type schuit waar het hout van afkomstig kan zijn geweest, is het gissen. De breedte en lengte van de planken kunnen er op duiden dat het een forse schuit moet zijn geweest. Een bomschuit, een haringbuis of een pink (beiden voorlopers van de bomschuit) zijn dan de meest voor de hand liggende scheepstypen

LITERATUUR EN BRONNEN

E.W. Petrejus, *De bomschuit, een verdwenen scheepstype*, De Boer Maritiem 1977 (eerste druk 1954).

Op zoek naar het verleden, de geschiedenis van Noordwijk, deel 2: 'Noordwijk als Vissersplaats' (z.j.), deel 8: 'Noordwijk en zijn kerken' (z.j.: 1987?).

De Blauwdotter, kwartaalblad van het Genootschap Oud Noordwijk: Nr. 101, 1996, p. 11, Nr. 105, 1997, artikel 'Scheepsspanten in de Voorstraat', Nr. 111, 1999, 'Woningnood in Noordwijk'.

MICHEL VAN DAM - (BAAC B.V.)

ARBEITSKREIS FÜR HAUSFORSCHUNG

DE TAGUNG VAN 2007 IN WISSEMBOURG

Wissembourg of Weissenburg is een gaaf bewaard gebleven stad, vlak bij de Duitse grens en vooral in trek bij Duitse liefhebbers van historische architectuur. In 2007 vond daar de *Tagung* van de *Arbeitskreis für Hausforschung* plaats, van 10 tot en met 14 oktober. Deze werd door een kleine honderd deelnemers bezocht, waaronder slechts twee Nederlanders. Dit had mede te maken met de relatief late aanmelding door enkele collega's en de beperkte hotelcapaciteit van het stadje. Naast de gebruikelijke inleidingen op de lokale geschiedenis en architectuur was het tweede zwaartepunt: de huisbouw in de 15de eeuw (op 13 oktober). Dit sloot aan op de 13de en 14de eeuw die vorig jaar aan zet waren tijdens de *Tagung* in Quedlinburg. Aanmeldingen voor deze subthema's mogen uit alle windstreken komen, en Nederland zou een volgende keer wat actiever kunnen bijdragen. Wanneer het lokale onderzoek wat zwakker of onderontwikkeld is –zoals in Wissembourg– versterkt het subthema doorgaans de diepgang en zorgt voor ruimere relevantie.

Dendrochronoloog Burghart Schmidt sprak niet alleen over 'Neue dendrochronologische Datierungen in Wissembourg' maar over resultaten in een veel groter gebied. Nauwkeurige dateringen tonen de pieken en dalen van (ver)bouwactiviteiten, tonen een 'Baudynamik' die conjunctuurgevoelig is. In de periode 1660-1670 waren er slechte oogsten als gevolg van een 'kleine ijstijd'. Evenals de jaren rond 1580 vormen zij een dieptepunt qua bouwactiviteiten, terwijl er rond 1700 weer sprake is van een opbloei. Slechte oogst gaat doorgaans ook gepaard met dunne jaarringen, die vooral van neerslag afhankelijk blijken te zijn en in mindere mate samenhangen met de langere frequentie van zonnestraling. Het zou interessant zijn ook in Nederland tot vergelijkingen te komen, waarbij grotere aantallen dendrochronologische uitkomsten naast elkaar worden gelegd. Wellicht dat het door Esther Jansma geïnitieerde middelgrote NWO-onderzoek *Digital Collaboratory on Cultural-Historical Dendrochronology in the Low Countries* daarvoor mogelijkheden biedt.

Op vrijwillige basis heeft Burghard Lohrum in Wissembourg een aantal huizen gedateerd waarvan het oudste teruggaat tot 1288. Het betreffende pand, met fors overkragende voorgevel, wordt bewoond waardoor men niet de in Duitsland gebruikelijke grondige documentatie bijeen kon brengen.

Diverse sprekers, zoals de organiserende Lohrum en zijn Franse collega Maurice Seiler, behandelden, zowel tijdens hun voordracht als bij de rondleidingen te Wissembourg en ook bij bezoek aan de excursiedoelen Rosheim en Dambach, de typologie van het vakwerkhuis. De 'Stube' - de betimmerde kamer, meestal op de verdieping, die verwarmd kon worden - is een onbekend element in Nederland. Een discussie over het verschil in ouderdom en constructie van de 'Ständer- en Stockwerkbau' is wel relevant voor ons land. De over twee bouwlagen door-

gaande stijlconstructie kent men in diverse Duitse steden al sinds de 13de eeuw, terwijl de ‘Stockwerkbau’ met overkragende verdiepingen volgens Lohrum vanaf ca. 1340 in het zuiden voorkomt. De meer eenvoudige éénlaags boerderijen kent men op het Duitse platteland nauwelijks vóór de 15de eeuw.

Volker Glántzer presenteerde op 13 oktober een helder overzicht van de ‘Niederdeutsche Hallenhäuser des 15. Jahrhunderts’ waarin ook de voor Nederland ongekend vroege Drentse vondsten van Frank van der Waard figureerden. Voor Glántzer zijn de gepende verbindingen in Nederland ongekend vroeg omdat men Duitsland rond 1400 steeds met lipverbindingen (‘Blattungen’) werkte. Bij de vroege Drentse en Duitse boerderijen ligt er op de stijlen eerst een plaat of fliering en dan pas een ‘aufgekämte’ dwars- of gebintbalk, het zogenoemde ‘Unterrähmgefüge’ waarbij vanuit de stijl soms een pen door de plaat heen gaat tot in de balk. Voor de rest van Nederland lijkt het interessant nog eens te kijken naar het vroegste voorkomen van echte dwarsgebinten, de bij ons gebruikelijke dek- en ankerbalkgebinten.

In gedragen volzinnen behandelde Ulrich Klein de 15de-eeuwse vakwerkhuisen in Hessen. Hij begon met een opvallend traditioneel pand, dat in 1403 herbouwd werd na beschadiging door het instorten van de kerktoren te Alsfeld in 1398. “Het moet precies zo worden als het was” is een werkwijze die we ook aantreffen bij calamiteiten in Nederland (zie *Bulletin KNOB* 106(2007), 8-9). In Duitsland komen nauwelijks moer- en kinderbalklagen voor en in Nederland verdwijnen ze weer in de loop van de 16de en 17de eeuw. Een daarmee samenhangend verschijnsel is de komst van de tussenbalk, zoals o.m. in Noord-Holland is te zien. Als vroegste voorbeeld trof Klein een uit 1465 daterende constructie aan in Alsfeld waarbij de tussenbalken op regels liggen, zonder eigen stijlen. Een bezuiniging op hout, zou je zeggen. Echter, uit 1527 stamt een ander, ‘deftig’ voorbeeld van een oplossing waarbij er weer stijlen veel dichter op elkaar onder alle dwarsbalken staan. Het bewust koketteren met zwaar uitgevoerd houtwerk (eiken, import) kennen we uit die tijd in Nederland ook; denk bijvoorbeeld aan het Markiezenhof in Bergen op Zoom. Het zuinig werken met tussenbalken en het weglaten van kinderbalken kennen we daarentegen in Noord-Holland. We zien daarom uit naar het op 19 november verschenen boek van Corrie Boschma-Aarnoudse, *Edam, behouden stad. Houten en stenen huizen 1500-1800* waarin naar verwachting meer te vinden is over deze bouwwijze.

Bijzonder was ook de bijdrage van Thomas Nitz over de houtbouw in Thüringen in de 15de eeuw waarbij de staanders van eiken kunnen zijn en de vloerenbalken en sporen gelijktijdig van naaldhout. Overtuigend was het verhaal over de landspolitiek in relatie tot ‘Flössereiverträge’ voor de Neckar, naast de stichting van een universiteit. In een gebied waar aanvankelijk alleen eikenhout te vinden is komt vanaf 1476 plots veel naaldhout voor waarbij ook de overhoekse ‘Wiedlöcher’ (gaten, via welke de stammen aan elkaar gebonden worden) opduiken. Naast deze gaten komen soms ingekraste tekens met een dwarsstreep voor, volgens Nitz indicaties voor de lengte van het exporthout in de maten van 22 en 24, tot wel 30 meter. Bij dit hout uit het achterland van de Neckar onderscheidt men *Tanne* (den, 60%), *Fichte* (vuren van de fijnspar, 20%) en *Kiefer* (grenen, 20%)

waarvan de beide eersten hetzelfde ogen en door elkaar gebruikt worden. Een overeenkomst met het vorige 'Tagungsort' Quedlinburg is dat in Wissembourg massieve natuursteenbouw en vakwerkbouw naast elkaar voorkomen. Als het om gebouwen van natuursteen gaat, zijn er tussen de Elzas en het aangrenzende Württemberg in de 15de eeuw diverse uitwisselingen, aldus Ulrich Knapp. Zo komt het meesterteken - op een schildje - van Hans Böblingen in 1479 voor op de Frauenkirche van Esslingen en komen veel andere steenhouwersmerken eveneens voor op de kloosterkerk van Walbourg. Dergelijke regionale spreiding en overeenkomst wekken echter nauwelijks verbazing voor het Duitstalige gebied dat in vroeger tijden een eenheid was.

Van 6 tot 10 oktober voert een grensoverschrijdende *Tagung* in 2008 naar het Zuidduitse Bad Reichenhall waarbij ook het Oostenrijkse stadje Hallein bezocht zal worden. Het thema luidt 'Vom Bergwerk zu Kurort' -we zullen daar gezamenlijk verblijven in een Kurhotel- en er zal aandacht voor 'Blockbauten' zijn. Voorafgaand aan de bijeenkomst van 2010 in Amsterdam gaan we in 2009 naar Lüneburg met het subthema: openbare gebouwen. Inbreng van Nederlandse lezingen is mogelijk.

Rest nog te melden dat het Nederlandse AHF gironummer is opgeheven en dat contributies en andere betalingen voortaan alle lopen via de Duitse bankrekening. De nieuwe penningmeester Benno Furrer trof namelijk een gebrekkige administratie van de buitenlandse leden aan. Er zijn nimmer aanmaningen of bevestigingen van betalingen verstuurd en een ieder wordt verzocht dit zelf te controleren en in orde te brengen.

DIRK J. DE VRIES

MIDDELEEUWSE BAKSTEENARCHITECTUUR

3DE INTERNATIONAAL COLLOQUIUM

Op donderdag 25 en vrijdag 26 oktober 2007 bezocht ik namens de RACM het derde internationale colloquium over middeleeuwse baksteenarchitectuur. Dit symposium werd gehouden in de abdijhoeve Ten Bogaerde net buiten Koksijde. Onderdeel van de hoeve is een restant van de grootste Cisterciënzer abdijschuur die ooit in Vlaanderen werd opgetrokken. Dit niet beschermde gebouw, waarvan de bakstenen topgevels en één zijgevel nog grotendeels bestaan, dateert uit de periode 1233-1253.

Het programma van het colloquium bestond uit twaalf lezingen op de eerste dag, gevolgd door excursies naar diverse objecten op de tweede dag. De eerste afdruk werd gegeven door twee Nederlandse sprekers. Karel Emmens (particulier bureau) ging in op de baksteen in Noord-Nederland en Gabri van Tussenbroek (BMA gem. Amsterdam) deed verslag van zijn onderzoek naar de vroege baksteen ontwikkelingen in de Hollandse regio. Zowel Karel als Gabri toonden aan dat

er maar heel weinig ‘harde’ dateringen bestaan en veel dateringen gebaseerd zijn op veronderstellingen en onzekere koppelingen aan historische bronnen. Zo wordt algemeen aangenomen dat de bakstenen fundamenteën die bij opgravingen van het klooster Klaarkamp (bij Rinsumageest in Friesland) zijn gevonden, zouden dateren van de stichtingsdatum omstreeks 1163. Emmens twijfelt dit op basis van vergelijkbare fundamenteën elders in het noorden. Hij wees verder op enkele 13de-eeuwse, dendrochronologische dateringen van kapconstructies in een paar Groninger kerken (bv. Garnwerd 1229). De houtdateringen in die gebouwen zouden goed bij de bouwdata van de kerken kunnen horen. Het is ook in deze periode, ongeveer in het tweede kwart van de 13de eeuw, dat de eerste vermeldingen in schriftelijke bronnen verschijnen. Zoals bijvoorbeeld de eerste vermelding van baksteen in 1235, genoemd in de kroniek van de Premonstratenzer abdijs Bloemhof te Wittewierum.

Ook Gabri van Tussenbroek wees op een aantal omstreden dateringen, o.a. die van een graf voor Othilde, de vrouw van Dirk V (graaf van Holland, overleden 1091) te Egmond waar baksteen in werd aangetroffen. Hij constateerde verder dat de vroegste bakstenen in Holland in relatie staan met de bouwactiviteiten van de Graven van Holland. In centra als Leiden (Gravensteen), 's-Gravenhage (Rolzaal Binnenhof), Dordrecht of Haarlem (Grafelijk hof) zijn voorbeelden van baksteengebruik uit de vroege 13de eeuw bekend. Parallel hieraan zijn ontwikkelingen waar te nemen in kerkelijke context. Rondom de oudste kloosterverstichtingen bij Egmond en Rijnsburg of bij de kerken (bv. Limmen, Heiloo) dicht bij de klei, dus dicht bij de grondstof. Interessant is het voorbeeld van de toren van Rijnsburg. Deze werd in 1196 door brand beschadigd en daarna hersteld. De bovenste geledingen bestaan uit baksteen aan de binnenzijde en tufsteen aan de buitenkant. Zowel Gabri als Karel wezen op de grote risico's van het dateren op basis van baksteenformaten. De lengtemaat kan zo variëren dat dit al snel een foutmarge van 100 jaar oplevert. Van groter belang zijn het metselverband, de 10 lagenmaat en de kenmerken en productiesporen op de steen. Beide zijn daarnaast voorstander van het zoeken naar de bredere context. Het is belangrijk te kijken naar de economische, de sociale, demografische en maatschappelijke ontwikkelingen, en de factoren te analyseren die de redenen om in steen te bouwen hebben beïnvloed. Betere contacten tussen archeologen en bouwhistorici op dit gebied zou ook zeker tot een nadere aanscherping van dateringen kunnen leiden.

Dat samenwerking noodzakelijk is toonde David Andrews van de Essex County Council. Hij onderzocht Eastern England (Norfolk, Suffolk en Essex) en vond daar veel hergebruik van Romeins materiaal in 11de en 12de-eeuwse kerken.

Een van de kopse gevels van de abdijschuur van Ten Bogaerde. (foto A. Reinstra)

Daarna breekt de periode aan waarin op een aantal plekken lokaal wordt geëxperimenteerd (Coggeshall Abbey, dunne lange stenen) en vooral ook veel wordt geïmporteerd. Met name vanuit Vlaanderen, Holland en west-Friesland werden gele of lichtroze bakstenen in grote hoeveelheden verscheept. Bekend is bijvoorbeeld dat voor de Tower of London in 1287 baksteen in leper werd gekocht. De kosten voor het vervoer bedroegen 50% van de totale kosten. Engeland is volgens Andrews dan ook een voetnoot in de ontwikkeling van de baksteen in Europa, maar wel een interessante.

Een aardige aansluiting op dit verhaal vormde de voordracht van Barbara Perlich. Zij begon met een korte inleiding langs enkele Romeinse voorbeelden. De Porta Palatina in Torino uit de 1ste eeuw na Christus (waarin bakstenen verwerkt met merken van de makers of de bestemming) werd getoond, net als de Aula Palatina te Trier uit de 4e eeuw na Christus. Perlich constateerde in Duitsland dat de plaatsen waar vroege baksteen is aangetroffen vaak niet te boek staan als Romeinse vindplaats. Ook treft men baksteen aan in gebieden waar natuursteen aanwezig is, dus moet er iets anders aan de hand zijn. Baksteen als statussymbool, als teken van macht, lijkt bijvoorbeeld een rol te spelen.

In de kerk van Landsberg uit 1170 is baksteen slechts op de belangrijkste plaatsen in het koor toegepast. Deze vroegste baksteen is over het algemeen iets kleiner van formaat dan de latere voorbeelden en van een uitstekende kwaliteit (weinig insluitsels, uniform in kleur en vorm, scherp en strak). Goede gedateerde kerken met voorbeelden hiervan zijn o.a. te vinden in Brandenburg 1165, Ratzeburg 1173 of Jericho 1178.

De diverse Belgische bijdragen liepen uiteen van locatiegebonden steeninventarisaties tot stedelijke overzichten waarin de globale ontwikkelingen werden geschetst. De collectie bakstenen van de abdij Ten Duinen is indrukwekkend. Deze bestaat uit maar liefst 260 verschillende typen profielsteen in enorme hoeveelheden. De stenen tonen een fraai overzicht van de technieken die bij het maken van de profielen zijn toegepast. Gevormde profielsteen, profielsteen met de draad gesneden, geboetseerde steen, alles is aanwezig. Probleem is echter de hoeveelheid, met als gevolg dat er uit de collectie exemplaren moeten worden afgestoten.

Van diverse steden in Vlaanderen werd een overzicht gegeven voor wat betreft de vroege toepassingen van baksteen. Interessant is de relatie tussen natuursteen (Doornikse kalksteen of ijzerzandsteen) en baksteen. Vanaf om-

Van enkele grote schuren op 't platteland zijn nog gevelresten bewaard in gebouwen die nog altijd een agrarische functie hebben. (foto A. Reinstra)

streeks het tweede kwart van de 13de eeuw worden ze met elkaar gecombineerd. In Brugge is dit o.a. zichtbaar in het Sint Jans hospitaal (ca.1235) of in Gent in het Bijloke hospitaal (1251-1255). Politieke veranderingen in de 14de eeuw hadden tot gevolg dat de invloed van de stedelijke overheid op de steenproductie steeds groter werd. Dit leidde er in 1371 in Gent toe dat alleen een ‘middele vorme’, waarvan de vorm aan het schepenhuis was opgehangen, mocht worden toegepast. Er waren dus minstens drie maten, waarmee maar weer is aangetoond hoe voorzichtig moet worden omgegaan met baksteenformaten. Meer houvast in Vlaanderen biedt het metselverband. Zowel in Brugge als in Veurne wordt Vlaams en Noords verband of kettingverband tot in het derde kwart van de 13de eeuw toegepast, waarna het wordt vervangen door staand verband.

Over de methodiek en het onderzoek naar vroege baksteen waren onze zuiderburen eensgezind. Meer gezamenlijk optrekken, meer multidisciplinair onderzoek door archeologen, bouwhistorici, historici en dendrochronologen. En zoals archeoloog Alexander Lehouck terecht opmerkte mogen daarbij ook de nieuwste technieken niet worden vergeten. Zijn gebruik van digitale hoogtekaarten om kleiafgravingen op te sporen was daarvan een mooi voorbeeld.

Interessant in dit kader was ook de bijdrage van prof. Ian Bailiff van de universiteit van Durham. Hij gaf tekst en uitleg over de nieuwste ontwikkelingen om bakstenen te dateren door middel van OSL = *optically stimulated luminescence*. De luminescentiedatering bestaat uit vier stappen: 1 Het luminescentiesignaal wordt op nul gezet door verhitting (gebakken klei) of blootstelling aan zonlicht (sediment); 2 Het luminescentiesignaal bouwt op onder invloed van natuurlijke achtergrondstraling. In een meer radioactieve omgeving neemt het luminescentiesignaal sneller toe dan in een weinig radioactieve omgeving; 3 Na boring en preparatie van het monster wordt het natuurlijke luminescentiesignaal in het laboratorium gemeten door verhitting (TL) of bestraling met licht (OSL). Vervolgens wordt bepaald hoeveel ioniserende straling er nodig is om een luminescentiesignaal te verkrijgen dat even helder is als het natuurlijke signaal. Op deze wijze kan de tijd die verstreken is sinds de laatste verhitting of blootstelling aan zonlicht worden gemeten. Zie voor meer informatie over de methode ook www.archis.nl/noaa, hoofdstuk 5. Opvallend is dat deze techniek al wel in de Nederlandse archeologie wordt toegepast. In de noaa (hoofdstuk 5, 2.3.1, sub 4) wordt ouderdomsbepaling van gebouwen ook als optie genoemd. Vanwege de hogere nauwkeurigheid zou een experiment met OSL, als vervolg op de TL experimenten in 2000, aan enkele gebouwen dan ook interessant zijn.

Kortom een boeiend colloquium, waarin de nodige vraagtekens bij de 12de-eeuwse dateringen werden geplaatst, waar methodiek aan de orde kwam, waar interessante resultaten werden getoond, behaald uit nieuwe natuurwetenschappelijke technieken, en waar meer dan eens de roep om intensievere samenwerking tussen verschillende disciplines werd geuit. Een thema dus waarover het laatste woord nog niet is gezegd.

ARCHITEKTUR IM BESTAND
Planung Entwurf Ausführung

Johannes Cramer
Stefan Breiting

CRAMER, JOHANNES & STEFAN BREITLING, *ARCHITECTURE IN EXISTING FABRIC. PLANNING DESIGN BUILDING*, BASEL ETC. 2007.

ISBN 978-3-7643-7752-6. € 39,90.

Het slopen van oude gebouwen is niet alleen ecologische verspilling, het leidt bovendien tot verlies van landschappelijke identiteit. Tegelijkertijd leiden herbestemming, hergebruik en verandering van monumenten vaak tot felle discussies. Anders dan in het verleden het geval was, beschouwen architecten de historische omgeving niet zelden als een last. Uitspraken als 'Fuck context' (Rem Koolhaas) of verbouwingen als die van het stadhuis van Utrecht illustreren dit maar al te zeer.

Architecture in Existing Fabric (ook verschenen in het Duits, onder de titel *Architektur im Bestand. Planung Entwurf Ausführung*) laat zien dat kwalitatief moderne concepten kunnen worden uitgewerkt op basis van een systematische analyse van

de historische bouwsubstantie, en dat deze laatste allerminst een hinderpaal hoeft te vormen voor het realiseren van moderne en innovatieve architectuur. Ontwerpen en bouwen in bestaande structuren met soms een hoge monumentwaarde vereist echter een andere benadering dan het bouwen van een nieuw zaken centrum in een lege polder. Een van de voorwaarden voor een goed resultaat is een degelijke (bouwhistorische) analyse van de voorhanden zijnde structuur, om de parameters voor de ontwerppoging te definiëren.

Het doel van de auteurs is om een oriënterende inleiding te geven en benaderingswijzen voor bouwen in bestaande structuren te laten zien. Na een korte inleiding en een beschouwing over architectuur en tijd, wordt achtereenvolgens aandacht besteed aan de planning, voorbereidend onderzoek, ontwerpstrategieën, detailplanning en het bouwen zelf. Het is een actueel boek, dat laat zien dat de scheiding tussen architect en bouwhistoricus niet per se een voordeel hoeft te zijn. De auteurs, beiden zowel architect als bouwhistoricus, stellen dat *Preservation is no contradiction to change*. Maar tegelijkertijd laten de auteurs zien dat 'geërfde monumentale waarden' sterk onderhevig zijn aan subjectieve waarderingen, die nu juist cruciaal zijn voor de te maken keuzes bij het bouwen in een bestaande structuur. Het boek biedt dan ook geen sluitende oplos-

singen of richtlijnen. Wel laat het aan de hand van vele voorbeelden zien hoe het kan, waarbij het oordeel aan de lezer wordt overgelaten. Naast praktijkvoorbeelden uit Spanje, Duitsland, Noorwegen, Italië, Zwitserland, Hongarije en Engeland passeren naast kleinere voorbeelden uit Utrecht en Nijmegen, ook het Kruisherhotel in Maastricht (Rob Brouwers, SATIJNplus Architecten), het Teylers Museum in Haarlem (Hubert-Jan Henket) en het stadhuis van Utrecht (Enric Miralles) de revue.

De benadering vanuit de bouwpraktijk geeft het boek een meerwaarde, en door dit gezichtspunt wordt het hele boek een warm pleidooi voor bouwhistorisch onderzoek: niet in de eerste plaats voor bouwhistorici, maar vooral voor architecten.

GABRI VAN TUSSENBROEK

DUBELAAR, WIM (EINDRED.), *UTRECHT IN STEEN, HISTORISCHE BOUWSTENEN IN DE BINNENSTAD*, UITGEVERIJ MATRIJS, UTRECHT 2007, 192 p., 223 KLEUREN- EN ZWART/WIT-FOTO'S. ISBN 978-90-5345-319-3. € 24,95.

Eko sum lapis', deze trotse inscriptie op een baksteen uit ongeveer 1200 moest de toen geldende hegemonie van de natuursteen ondermijnen, en daarmee de aandacht vestigen op de gebakken kleiprodukten. Deze konden immers evengoed dienst doen bij het bouwen en waren bepaald niet minderwaardig. Gelukkig is men in Nederland en met name in Utrecht niet 'en masse' overgegaan op de baksteen, want anders was er nooit een boek verschenen over de grote variëteit aan natuursteen die in Utrechtse openbare en particuliere gebouwen is te vinden. Onder eindredactie van Wim Dubelaar hebben diverse collegae bouwhistorici hun onderzoeksresultaten, ervaringen en kennis bijeengebracht in dit rijk geïllustreerde boek. Het geeft niet alleen 'n overzicht van de historische

toepassing van verschillende soorten natuursteen (en in mindere mate die van baksteen) maar ook herkomst, samenstelling en bewerkingen komen aan bod. Het boek wordt ingeleid door een kort hoofdstuk van de hand van Gerard Overeem met enkele wetenswaardigheden over werken met steen, zoals: 'stel het materiaal op het leger' ('plaats het zoals het in de groeve ligt'). Hij meldt hoe het Zandsteenbesluit uit 1953 de toepassing van minder geschikte vervangers voor de Bentheimer zandsteen in de hand werkte, iets wat mogelijk nu toch weer teruggedraaid kan worden door betere beschermende maatregelen tegen de

schadelijke invloed van zandsteen.

In een volgend hoofdstuk gaat Dirk Jan de Vries dieper in op het tijdsgebonden gebruik van bepaalde soorten natuursteen bij Sint Maarten afbeeldingen, zowel in de Domkerk als in twee andere belangrijke gebouwen. Hier komt ook het schilderen van natuursteen ter sprake, een handeling die in veel gevallen niet alleen de visuele beleving van de bouwstenen verhoogde, maar ook de duurzaamheid bevorderde. Op diverse plekken zijn daarvoor bewijzen gevonden. In de afgelopen eeuw is, vooral bij restauratiewerkzaamheden, juist de waardering voor de 'natuurlijke' toestand van kale natuursteen zwaarder gaan wegen, met als gevolg dat ze meer te lijden heeft van de weersomstandigheden.

De belangrijkste verdienste van Timo G. Nijland, Wim Dubelaar en Hendrik Jan Tolboom is dat zij in een uitvoerig hoofdstuk, dat de helft van het boek beslaat, een overzicht geven van alle mogelijke soorten natuursteen die er in Utrecht bij historische gebouwen zijn toegepast. In chronologische volgorde van ouderdom worden bijna tweehonderd steensoorten en hun toepassing beschreven. Van iedere soort worden de materiaalkenmerken systematisch geanalyseerd, soms geïllustreerd met detailfoto's. Vervolgens wordt het historisch gebruik en het hergebruik belicht, waarbij ook de verwerking wordt behandeld. Nieuwe conserveringsmethoden voor natuursteen krijgen aandacht. Het feit dat dit hoofdstuk door verschillende specialisten samen is geschreven, levert een grote hoeveelheid informatie op over toepassing van natuursteen in gebouwen niet alleen binnen, maar ook buiten Utrecht. Door het ontsluiten van hun kennisarchief hebben de schrijvers het boek een meerwaarde gegeven.

In het hoofdstuk over de bewerking en de afwerking van natuursteen door Hendrik Jan Tolboom, zelf steen- en beeldhouwer, worden diverse manieren van bewerking in verschillende perioden besproken. Het blijkt soms zelfs mogelijk de steen aan de hand van de bewerking te dateren. Latere imitaties van middeleeuwse bewerkingen komen echter ook voor. Er wordt een uitgebreid overzicht gegeven van alle soorten beitels, (bouchardeer)hamers en andere gereedschappen die men ook nu nog steeds gebruikt. Door moderne zaagtechnieken komen de gebreken van een natuursteen (bijv. een 'steek') niet meer zo goed aan het licht, waardoor bij restauraties ook de kwalitatief mindere steen gebruikt wordt. De mogelijkheid machinaal imperfecties op een steenoppervlak aan te brengen, noodzaakt een open oog en vereist een goede restauratie filosofie! Bij een te restaureren monument lijkt: 'het opheffen van de verstoring van de belevingswaarde van het architectonisch geheel' een goed uitgangspunt te zijn.

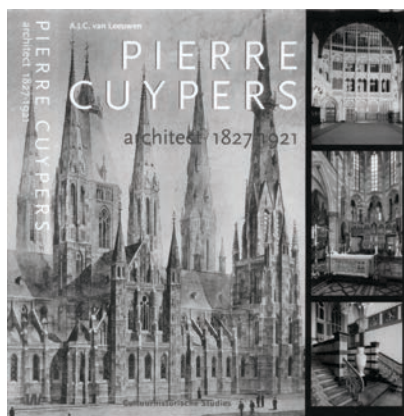
Frans Kipp, Utrecht-deskundige bij uitstek, neemt de lezer mee aan de hand van archief bronnen, schilderijen en fysieke bewijzen in de wereld van de kleurafwerking, zoals die in het verleden bestond. Over het algemeen bestaat hiervan een vertekend beeld. Gezien de geringe waardering voor baksteen is het begrijpelijk dat pleister- en schilderwerk gebruikt werd om daarmee natuursteen te imiteren. Het is echter verwonderlijk dat het ook werd toegepast op natuursteen zelf om de suggestie te wekken van nog grotere regelmaat van de blokken afmetingen. In de huidige optiek komt het ook merkwaardig over, om een gevel bestaande uit authentieke zandsteen- en trachietblokken volledig te bepleisteren en te schildere-

ren in een opvallende kleur, zoals men deed in het verleden. Het gangbare beeld van de middeleeuwen zal drastisch bijgesteld moeten worden, want de schrijver draagt hiervoor diverse kleurige bewijzen aan.

Het boek is zorgvuldig geredigeerd, zowel wat betreft beeldmateriaal als tekst. De uitgebreide literatuurlijst beslaat vijf volle pagina's.* Diverse registers, waaronder een lijst van de steensoorten, en een verklarende woordenlijst van geologische termen zijn zeer bruikbaar. Misschien hoort het ooit tot de mogelijkheden een natuursteen overzicht te maken, zoals Jacques Dubarry de Lasalle dat voor marmer heeft gedaan in 2000 met zijn boek 'Identification des Marbres': alle soorten met vindplaats, samenstelling, toepassing en foto. Het onderhavige boek presenteert in een prettig leesbare vorm, met vele illustraties, in ieder geval een groot deel van de bestaande natuursteen toepassing op historische gebouwen, niet alleen in Utrecht maar ook daarbuiten.

ARENDIE HERWIG-KEMPERS

* Deze lijst is nog aangevuld met enkele titels door Gabri van Tussenbroek in zijn recensie die vorig jaar verscheen in het KNOB Bulletin 2007-3.

A.J.C. VAN LEEUWEN, *PIERRE CUYPERS ARCHITECT (1827-1921)*, WAANDERS UITGEVERS, ZWOLLE 2007, ISBN 9789040084010, € 39,95.

Pierre Cuypers (1827-1921) wordt algemeen beschouwd als een van de belangrijkste architecten in de tweede helft van de 19de eeuw en vroege 20ste eeuw. Het is daarom des te verbazingwekkender dat het niet of nauwelijks mogelijk was om een overzicht over zijn leven en werkzaamheden te verkrijgen. Belangrijkste reden daarvoor was de omvang van zijn oeuvre, bestaande uit vele honderden bouwprojecten (nieuwbouw en restauraties) en talloze restauratieadviezen. Bovendien was hij niet alleen werkzaam als zelfstandig architect, maar ook als rijksambtenaar (architect der Rijksmuseumgebouwen), Rijksadviseur, ondernemer, projectontwikkelaar en politicus. En het merendeel van deze functies vervulde hij gelijktijdig, hetgeen af en toe tot onontwarbare kluwens van belangen leidde. In het *Cuypersjaar 2007* zijn twee omvangrijke boeken over werk en leven van Cuypers verschenen, namelijk een oevrecatalogus bij het NAI en een biografie in de reeks Cultuurhistorische Studies van de RACM. De oevrecatalogus '*P.J.H. Cuypers (1827-1921), Het complete werk.*' is samengesteld door H. Berens en bevat een geïllustreerd chronologisch overzicht van de bouwprojecten (457) en restauratieadviezen (210). Enkele inleidende hoofdstukken geven toelichting op de context en betekenis

van het werk van Cuypers.

De biografie '*P.J.H. Cuypers, architect 1827-1921*' is geschreven door A.J.C. van Leeuwen. In dit boek worden leven en werk van Cuypers beschreven aan de hand van vier hoofdthema's. Deze thema's zijn ruim opgevat, zodat veel aspecten aan de orde komen: relaties (persoonlijk leven en netwerk), ruimte (omgeving, reizen en ontwerpideeën), tijd (kennis en inspiratie, restauratie van monumenten en Rijksmuseum) en nalatenschap (erfenis en acceptatie van de gebouwen). Het boek sluit af met een chronologisch overzicht: levensdata en voornaamste werken. Uitgebreide registers zorgen voor nadere ontsluiting van de informatie. Op deze wijze is Van Leeuwen er in geslaagd om een helder overzicht van Cuypers' leven, ideeën en werk te geven. Elk thema wordt geïllustreerd met de (voor dat thema) meest representatieve projecten. Nadeel daarvan is dat de bespreking en analyse van sommige bouwprojecten over meerdere hoofdstukken wordt uitgesmeerd. Het oeuvre wordt beschouwd vanuit een architectuurhistorische visie, waarbij sterke nadruk ligt op het ontwerp van de gebouwen. Uitvoering en materialisatie komen veel minder aan de orde. Ondanks de overweldigende hoeveelheid informatie is het boek gemakkelijk leesbaar. Van Leeuwen schrijft met grote kennis, enthousiasme en bewondering. Soms gaat de bewondering wel erg ver. Want wat heeft Cuypers bijvoorbeeld met de Notre Dame de la Treille te Rijsel (Lille) van doen? Dit is één van de meest intrigerende (neogotische) kerken in Europa, mede vanwege de veelvuldig onderbroken bouw en de wijzigingen tijdens de uitvoering. Volgens Van Leeuwen had Cuypers gemakkelijk kunnen meedingen in de prijsvraag voor deze kerk met zijn eerste ontwerp voor de Willibrordus buiten de Veste te Amsterdam (circa 1864). Hij zou dan wel tien jaar te laat zijn met zijn inzending... En bij de lotgevallen van de 19de-eeuwse interieur-afwerking van de St. Servaaskerk te Maastricht wordt een eenzijdig beeld van de heftige discussies ten tijde van de restauratie in de jaren tachtig van de 20ste eeuw gegeven. Immers, de interesse voor de neogotiek was toen bepaald niet algemeen. Tien jaar later zou wellicht een andere beslissing zijn genomen...

Het boek concentreert zich op het leven, de relaties, het netwerk, de gedachten en ideeën en werkzaamheden van de persoon Pierre Cuypers. Dientengevolge wordt aan het bureau Cuypers slechts terloops aandacht besteed. Bedacht moet echter worden dat zijn bureau in opzet en organisatie model stond voor het 'moderne architectenbureau' (aldus de oevrecatalogus). In het bureau Cuypers moeten talloze architecten zijn opgeleid. En zeker niet de minsten. Zo heeft bijvoorbeeld ook Berlage zijn praktijkervaring op dit bureau opgedaan.

De meeste aandacht in deze biografie gaat uit naar 'nieuwe gebouwen'. Terecht, want aan de rol van Cuypers op het gebied van de monumentenzorg was reeds een eerdere aflevering uit de reeks 'Cultuurhistorische Studies' van de RDMZ gewijd. En ook deze studie '*De maakbaarheid van het verleden, P.J.H. Cuypers als restauratiearchitect*' is geschreven door A.J.C. van Leeuwen. In de huidige biografie komt deze 'maakbaarheid van het verleden' in een veel korter bestek aan de orde. Vanaf 1876 was Cuypers rijksadviseur, aanvankelijk als lid van het *College van Rijksadviseurs*. Na opheffing van dit College in 1881 kreeg Cuypers veel grotere vrijheid voor zijn ideeën over de monumentenzorg. Hij schreef namens het Rijk

723 adviezen en voerde samen met zijn zoon Joseph tientallen restauraties uit, vaak slechts tegen onkostenvergoeding. Op die wijze heeft Cuypers tot ver na 1900 het gezicht van de monumentenzorg bepaald. In die rol komen de hedendaagse bouwhistorici Cuypers talloze malen tegen. Door ingrepen van Cuypers is de geschiedenis van een gebouw vaak moeilijk meer te lezen. Anderzijds heeft hij zijn ingrepen meestal gebaseerd op grondige kennis en onderzoek ter plaatse. Op enkele plaatsen in de biografie (en in de studie naar Cuypers als restauratiearchitect) wordt hiernaar verwezen, maar er ontstaat geen duidelijk beeld over de uitvoering en diepgang van het vooronderzoek ten behoeve van restauratie. Wel kan worden geconcludeerd dat het concrete onderzoek steeds door bureaumedewerkers is uitgevoerd. Cuypers gebruikt nieuw verworven kennis over bouwgeschiedenis steeds in zijn ontwerpen voor nieuwe gebouwen. Zo vormen de in Stedum verworven inzichten over middeleeuwse beschilderingen een inspiratie bij de kleurafwerking van de Parkstraat- of St. Jacobuskerk in Den Haag. Intussen zijn de 'nieuwbouwen' van Cuypers ook onderwerp van bouwhistorisch onderzoek. Diverse daarvan zijn intussen reeds onderzocht, waarbij meestal ook objectgericht archiefonderzoek is verricht. In de Cuypers biografie zijn de resultaten van dat onderzoek niet of nauwelijks verwerkt. Uitzondering hierop is het kleuronderzoek door het SRAL in het Amsterdamse Rijksmuseum. Foto's geven een beeld van de gereconstrueerde schilderijen in de Eregalerij en geconserveerde schilderijen in de Bibliotheek. Terecht merkt Van Leeuwen op dat Cuypers sterk was gekant tegen veranderingen in 'zijn' Rijksmuseum, maar verbieden kon hij dat niet. Bij het recent uitgevoerde bouwhistorisch- en archiefonderzoek is gebleken dat er veel originele afwerkingen in de zalen van het *'Nederlandsch museum voor Geschiedenis en Kunst'* bewaard zijn gebleven, waaronder decoratieve schilderijen en gotische schijnvensters. Op diverse plekken bleken de felste kleuren overschilderd te zijn in minder sprekende kleuren. Op basis van archiefonderzoek worden deze veranderingen gedateerd vanaf circa 1900. Pierre Cuypers of zijn zoon Joseph moet deze veranderingen hebben begeleid. Verder is het interessant dat de veranderingen door de directeur dr F. Schmidt Degener in de jaren twintig van de 20ste eeuw nog van veel respect voor de decoraties van Cuypers getuigen! Op diverse plekken zijn bijvoorbeeld alleen enkele 'opzichtige' kleuren matter gemaakt door middel van tamponneren. Helaas zijn de resultaten van dit onderzoek niet in de biografie verwerkt, mogelijk omdat dit onderzoek ook niet eenvoudig toegankelijk is. Dat geldt helaas voor veel bouwhistorisch onderzoek. Juist dat onderzoek kan een basis vormen voor verdergaand onderzoek van het intrigerende oeuvre van Cuypers, zowel op objectbasis als thematisch. Daarvoor is dan wel een betere ontsluiting van bouwhistorische gegevens noodzakelijk. Kortom: de biografie van Cuypers is een belangrijke aanwinst voor de bouw- en architectuurhistorici die zich bezighouden met de bouwkunst en restauratiepraktijk uit de 19de en vroege 20ste eeuw. En als de plank reeds bezwijkt onder de vele andere standaardwerken, lees dit boek dan in elk geval.

J.A. VAN DER HOEVE

KORSTMOSSEN EN MUURBLOEMPJES

Aatzbach, K., *Gotische Gewölbe aus Holz in Utrecht, Gent und Brugge, Schöneiche* : sc̄ripvaz-Verlag Christof Krauskopf, 2007. (Kultur- und Lebensformen in Mittelalter und Neuzeit ; 3) Proefschrift Technische Universität Berlin, 2003.

Berens, H., *P.J.H. Cuypers (1827-1921) : het complete werk*, Rotterdam : NAI uitgevers, 2008.

Boschma-Aarnoudse, C., *Edam, behouden stad : houten en stenen huizen 1500-1800*, Utrecht 2007.

Edwards, C., *Encyclopedia of furnishing textiles, floorcoverings and home furnishing practices, 1200-1950*, Hampshire 2007.

Elisabeth den Hartog ...et al., *Timmerswerk & de kunst van het Maasland : opstellen over prof. Timmers*, Sittard 2007.

Karstkarel, P., *Alle middeleeuwse kerken : van Harlingen tot Wilhelmshaven*, Leeuwarden 2007.

Kocken, E.H.A., *Van bouwen, breken en branden in de lage landen : oorsprong en ontwikkeling van het middeleeuws stedelijk bouwrecht tussen [ca.] 1200 en [ca.] 1550 : een terreinverkennd onderzoek*, Deventer 2004. (Bouwrecht monografieën ; 24)

Ouwerkerk, A. red, *Invloeden op de Nederlandse wooncultuur*, Leiden 2007. (Leids Kunsthistorisch Jaarboek ; 14)

Sarfati, H., *Archeologie van een deltastad. Opgravingen in de binnenstad van Dordrecht*, Utrecht 2008.

Schmid-Engbrodt, A., *Schutz und Zierde : historische Aussenwandbehange im südlichen Niedersachsen*, [S.l.] : Niedersächsisches Landesamt für Denkmalpflege, 2006, (Arbeitshefte zur Denkmalpflege in Niedersachsen ; 32)

Simon, A., *Bauen in Deutschland 1945-1962*, Hamburg: Bund Deutscher Architekten, 1963.

Smit, J., en B. van Straalen red., *IJzergieterijen langs de oude IJssel. 1689-heden*, Utrecht 2007.

REDACTIE, KOPIJ EN DONATEURS

REDACTIE NIEUWSBRIEF:

EINDREDACTIE EN SAMEN-
STELLING: - VACATURE -

tot die tijd: drs. A. Reinstra

Werk: RACM, Postbus 1001,
3700 BA Zeist
tel.: 030-6983253

REDACTEUREN:

mw. drs. M.E. Stades-Vischer

Verlengde Slotlaan 91,
3707 CD Zeist
tel.: 030-6943610

dr. ing. R. Stenvert

Julianaweg 1,
3525 VA Utrecht
tel.: 030-2881597

mw. drs. A.H. Herwig-Kempers

Overste den Oudenlaan 7,
2111 WB Aerdenhout
tel.: 023-5240129

GRAFISCHE VORMGEVING:

J.A. Nipius

Staringlaan 28
3351 TB Papendrecht
tel.: 078-6150510

REDACTIEADRES:

drs. A. Reinstra

De Grutto 138,
3972 PD Driebergen
tel.: 0343-533889
e-mail: A.Reinstra@RACM.nl

KOPIJ/REACTIES:

Vóór 1 augustus 2008 te zenden
naar bovenstaand adres.
De redactie houdt zich het recht voor
ingezonden stukken te weigeren of in
te korten (in overleg met de auteur).

DONATEURS:

U kunt donateur worden van de SBN
door jaarlijks minimaal € 15,- over te
maken op giro 273441, t.n.v. pen-
ningmeester SBN te Nijmegen.
U wordt dan op de hoogte gehouden
van het doen en laten van de sticht-
ing door middel van de twee tot drie
maal per jaar verschijnende Nieuws-
brief.

Op de omslag: Gebrandschilderde ra-
men in de Oosterkerk te Zaandam.
(foto Taco Hermans)
Ingevoegd: Borstbeeld Von Siebold

ISSN 1872-602X
